

* הגהות ר' יואל סירקיש (הגהות הב"ח)

ר' יואל נולד בלובלין.¹ בצעירותו למד שם, ואחר הלך ללמוד בישיבת בריסק, אצל ר' משולם פייבוש, ואצל ר' נפתלי הירש שור, תלמיד הרמ"א.² ר' יואל שימש ברבנות בכמה ערים. החזיק ישיבה גדולה, והעמיד תלמידים רבים שהיו גדולי ישראל. נפטר בכ' אדר שנת ת' (1640).³

ספרו המפורסם ביותר הוא בית חדש⁴ על ארבעה טורים. כמו כן נדפסו תשובותיו בשני חלקים. כן כתב חיבורים נוספים, מהם שנדפסו ומהם שנשארו בכתב יד. עיון בספריו מראה על נטייתו המיוחדת של ר' יואל לביקורת הנוסח. אתה מוצא בהם הרבה הערות העוסקות בהגהת הנוסח ובתיקונו, ואך למותר הוא לציין כאן דוגמאות.⁵ בסקירתנו כאן נתעכב על הגהות הב"ח לתלמוד.⁶ ר' יואל כתב את הגהותיו בגליונות הש"ס שבו למד. אין אנו יודעים אם התכוון להדפיסן. אפשר שכתבן אך ורק לשימוש

- 1 כן מקובל בספרי התולדות. אבל ראה ר"ש הכהן דייטש, 'שיבושים נפוצים ברשימות לתולדות הב"ח ויחוסו', בקובץ אור ישראל, ז (תשנ"ז), עמ' קעט-קפה, שדן בשנת לידתו ובמקום הולדתו, וכתב כי אין ראייה שנולד בלובלין. ברם, רד"ב וועבער, 'בענין השיבושים בתולדות הב"ח ויחוסו', שם, י (תשנ"ח), עמ' קנז-קסב, השיב לו וסבור כי ההשערה שנולד בלובלין יש לה על מה לסמוך. בקבצים שאחר מכן נדפסו הערות של הקוראים בענייני הב"ח, ואין כאן מקום להאריך. אגב, בכתובת מאמח של הרב דייטש, בעמ' קעח, נאמר כי המחבר ידון גם ב: 'הגהות הב"ח מי כתבם', אבל לצערנו לא נמצא שם מאומה, וגם לא נמצא מאומה בקבצי אור ישראל שיצאו לאחר מכן.
- 2 הוא אביו של ר' אברהם חיים שור בעל תורת חיים. ראה עליו: ח"ד פרידברג, תולדות משפחת שור, [דרוהוביטש], תרס"א, עמ' 5-6.
- 3 על תולדותיו ושיטתו של ר' יואל כתבו: ר' שמואל קלמן מירסקי, חורב, ו (תשי"ב), עמ' 41 ואילך (נדפס גם בספרו, בין שקיעה לזריחה, ירושלים-ניו יורק, תשי"א, עמ' 139-162); פנחס סירקיס, ספר הב"ח, ת"א, תשד"ם. שניהם דנו מעט מאוד בהגהותיו לתלמוד.
- 4 הספר נקרא בקיצור: ב"ח, ולכן, כמקובל בספרות הרבנית נקרא המחבר עצמו על פי ספרו בשם: הב"ח. לעתים רחוקות הוא נקרא: בעל הב"ח. אני קראתי לעתים: ר' יואל, ולעתים בשם: הב"ח.
- 5 מירסקי הנ"ל, עמ' 51-52, ציין לכמה דוגמאות, וכן סירקיס הנ"ל, עמ' קמט, הביא כמה דוגמאות. כאמור, המעיין ימצא עוד נוספות כהנה וכהנה.
- 6 ר' יואל הגיה גם את פירוש הרא"ש כפי שאכתוב לקמן, אבל אין אנו דנים כאן בהגהות אלו. הוא הגיה

העצמי, או לשימוש תלמידיו, בכחינת "אל תשכן באהליך עולה"⁷. מכל מקום, לא מצאתי כי יזכיר את הגהותיו, או יסמוך עליהן, בספריו השונים.

יש לציין כי תשע מסכתות שהוגהו על ידיו נמצאות כיום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ובחלק מהן חסרים שערים.⁸ כמו כן יש מסכתות שחסרים בהן דפים, או שהדפים בלו ונקרעו. יש שהדיו דהה והקריאה קשה ביותר. במקום האפשר בדקתי חלק מן ההגהות הללו, והשוויתי אותן עם הנדפס. בדיקה שטחית מגלה מיד, כי אכן קיימת זהות בין הגהות אלו ובין הנדפס על שם הב"ח, ולפיכך ברור כי אלו הן מסכתות שהוגהו על ידיו. לעתים יש שינויים בין הנדפס לבין הגהות אלו, וכפי שהדברים יובהרו בהמשך.

על יסוד בדיקת המסכתות הללו, נאמר כאן כמה דברים כלליים על דרכו של המעתיק. המעתיק לא העתיק את כל הגהותיו של הב"ח. ואכן הוא עצמו הודיענו, בסוף הקדמתו שהועתקה לקמן, כי לא העתיק הגהות שכבר תוקנו כן ע"י המפרשים. יש לזכור, כפי שנבהיר לקמן, שהגהות הב"ח נדפסו לראשונה בשנת תקפ"ד, ולפיכך חלק ממראי המקומות שכתב ר' יואל וכן חלק מתיקוניו נעשו מיותרים, הואיל והם תוקנו במשך הדורות. נראה שזו הסיבה שהמעתיק לא הביא הגהות מסוג מראי מקומות. מאותה סיבה נראה שהוא לא העתיק תיקונים והגהות הואיל וכבר תוקנו בדפוסים מאוחרים.⁹ ואמנם הוא לא הביא הגהות נוספות. דומה בעיני כי הוא ויתר על הגהות שקשה להדפיסן מבחינה טכנית.¹⁰ כמו כן מצינו פעמים רבות כי הב"ח רשם סימנים בגוף דברי התלמוד, סימן של נקודה או נקודתיים, והמעתיק לא ציין זאת. יש להוסיף כי דרכו של הב"ח היתה לסמן נקודות על כל פסוק שהובא בתלמוד או בדברי רש"י ותוספות,¹¹ ולסמן קו בתחילת פיסקא שהובאה בתלמוד ובסופה, והמעתיק השמיט מאתנו ידיעות אלו. ולעתים, אמנם לעתים וחזקות, גם לא דייק בהעתקתו,¹² או שהשמיט הגהות מסוימות.¹³

גם את הרי"ף ומפרשיו, בטופס נפרד מזה של התלמוד, והוא דפוס סביניטה שנת שי"ד, והן נדפסו בדפוס ווילנא, ראה בדברי המדפיסים שם, אחרית דבר, עמ' 8. וראה גם רבינוביץ, מאמר, עמ' קעח. גם בהגהות אלו אין אנו דנים. לשלמות העניין נציין כי הוא הגיה גם את מדרש רבה. את הגהותיו בכ"י על המדרש הזכיר רא"ז מרגליות בתשובותיו בית אפרים, או"ח, סי' יז, וורשא, תרמ"ד, דף כז סע"ג.

7 כן משמע גם מדברי המוציא לאור שדבריו הועתקו לקמן. כן סבור גם ר' דוד יואל ויס, בכתב העת אור תורה, שנה טו (תשמ"ג), עמ' קעד.

8 סימנם הוא Heb 4°174/3,4. תשע המסכתות הן: *ראש השנה (ויניציאה, רצ"א), שקלים, מגילה, תענית (ויניציאה, ש"ח), סוכה, מועד קטן (ויניציאה, רצ"ט), חגיגה, יבמות, קידושין.

9 כגון בר"ה כד ע"ב נדפס בתלמוד שהיה לב"ח: לחשדא דרבים שני, והגיה הב"ח: שאני. או שם ע"א רש"י ד"ה כל הכי, היה לפניו: מאחר שראוהו לומר לא יעידו, ותיקן הב"ח: למה לא יעידו. ויש עוד הרבה דוגמאות מסוג זה.

10 כגון במסכת ר"ה כג ע"ב, בדברי רש"י רש העמוד ד"ה בין כל אחת ואחת, וכן רש"י ד"ה ולאן היה נוטה, יש ציורים שצייר הב"ח, ראה בצילום עמ' 354. הם אינם נמצאים לפנינו.

11 ראה בצילום עמ' 354. על מנהג זה ראה לעיל, פרק שני, סעיף ז, אות (ג), עמ' 69.

12 כגון חגיגה י ע"א, רש"י ד"ה אחת... ארי יפרש, הניקוד תחת לאות פ' הוא קמץ, ולא פתח כפי שהעתיק המעתיק. ייתכן שנפלה כאן טעות דפוס, ואין לראות בכך טעות של המעתיק. שם יט סע"א,

נדרן עתה בצורה מפורטת בעצם הגהותיו של הב"ח.

א. פרסום ההגהות

ספרי התלמוד שבהם רשם ר' יואל את הגהותיו היו נמצאים שנים רבות בבית המדרש בק"ק וולאדאווי (דרום ליטא), ויד הכל היתה ממשמשת בהם. יום אחד החליט ר' שלמה יחיאל מיכל, מתושבי הקהילה, להעתיק את ההגהות ולהדפיסן. הוא עמל במשך שנתיים בהעתקת ההגהות ובסידורן. לאחר זאת הדפיסן בשם: ספר הגהות הב"ח זלה"ה, וורשא, תקפ"ד. לספר ניתנו שלוש הסכמות. תוכן שלוש ההסכמות דומה מאוד, ולכן אסתפק כאן בהעתקה של הסכמה אחת, שהיא מפורטת מעט יותר מהאחרות. אעתיק אפוא חלק ניכר מהסכמתו של ר' משה ב"ר שלמה, שהיה מ"צ [=מורה צדק] באותה קהילה:

היות כי בפה ק"ק וולאווי נמצא בביה"מ הקדוש ש"ס דפוס וויניציאה הגדפסים בשנת רפ"ח¹⁴ עם הגהות כ"י מהרב הגאון... מו"ה יואל סירקיש זלה"ה נ"ע, ונפשי יודעת מאד ברור כשמש כי ההגהות יצאו ממעין חכמת הגאון הב"ח זלה"ה, וע"פ ג' עדים יקום דבר הלזה, וזה יצא ראשונה, כי יודע כל שער עמי כי הש"ס הלז נקנו

רש"י ד"ה גממיות... נחל אתון תחתונה ועלין, כן נדפס לפני הב"ח, והוא הגיה: ועליונה. לפנינו אין הגהת הב"ח, כיוון שהתיקון נמצא כבר בדפוס, אלא שנדפס: עליונה, והב"ח תיקן: ועליונה. כדאי לציין כאן להגהת הב"ח בכ"ק פא ע"ב אות א, שבה ציין הב"ח כי בס"א לא נמצאת המלה: לפניהם, ובאמת אין לכך מובן. על כך העיר שם בדק"ס: "טעות הדפוס הוא בו וצ"ל ובאמוריים, היינו שלא מצאו [הב"ח] בר' ויציא ש"ח". כלומר שהב"ח העיר כי המלה: ובאמוריים לא נמצאת בס"א, ולהערה זו אכן יש מובן. נראה כי המעתיק טעה ולא ציין נכון את המלה שעליה דבר הב"ח.

על שני שיבושים של המעתיק העיר עתה ר"י מונדשיין במאמרו 'שבושים בהגהות הב"ח', מוריה, רמה-רמו (תשנ"ז), עמ' קא-קג. האחד בקידושין עב ע"ב, אות ב, שהגהה זו אינה נכונה כלל ויש למוחקה, כי המעתיק לא הבין את דברי הב"ח. השנייה במו"ק יג ע"א, אות ב, שאף בה לא קרא המעתיק נכונה את הגהת הב"ח. הגהה זו שובשה לאחר מכן בדפוסים, ואין להאריך בזה.

13 במגילה כב ע"א, רש"י ד"ה ורב הוא דעביד, הב"ח הגיה: ורב הוא דעביד [ליה כבוד] (ל)האי דאדכריה עליה כבוד הוה עביד ליה [:] משום... . אנו רואים כי הב"ח הוסיף כאן את שתי המלים בסוגריים מרובעים, ומחק את האות ל', וכן חילק את המשפט לשני חלקים ע"י הסימן של נקודתיים. כל זאת לא נמצא לפנינו בספר הגהות הב"ח. דוגמה זו נלקחה מחיבורו של אהרן ארנד, מסורת הנוסח של פירוש רש"י למסכת מגילה (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך באוניברסיטת בר אילן), רמת גן, תשנ"ג, עמ' 119.

14 קשה לקרוא במדויק את השנה, ואפשר שנדפס: רפ"א. נראה כי דברים אלו נכתבו באופן כללי, ואינם מתייחסים לכל הש"ס שהיה לפני ר' יואל. כך עולה מעדות שנמצאה כתובה על שער הספר הגהות הב"ח, הנמצא בספריית היכל שלמה בירושלים, והכותב מעיד: "אני בעצמי ראיתי את הש"ס היקר הזה בעיר וולאדאווא בבית הכנסת בשבת קרש פ' יתרו תרס"ט. אך אין בנמצא שם כעת רק איזה גמרות, כי נגנבו וגם נחסרו מחמת רוב הזמן, גמ' ברכות משניות זרעים עם פ"י הרא"ש דפוס וויניציאה שנת רפ"ב, וגמ' סוכה תענית עם פ"י הרא"ש שנת רפח ועוד גמ' אחת דפוס וויניציאה שנת שב". כתובת זו פרסם ר' תא שמע, שנה בשנה, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 207. והשווה עם האמור לעיל הערה

מאת נכדו של הגאון הב"ח ז"ל. וזאת שנית כי פעמים רבות חתם הגאון שמו בהגהות הק' יואל סירקש,¹⁵ וכמה פעמים סיים וכבר בארתיו, ונמצא הביאור בספר הב"ח,¹⁶ גם על הרוב ישתוו דבריו בב"ח לדבריו אלה בהגהות הנ"ל. ועוד בה שלישיי כי ההגהות הם נפלאים מאוד, מסקלים דרך הפשט האמיתי מאבני נגף הטעיות אשר רבו, גם במקור אשר גדולי המפרשי הראשונים והאחרונים יגעו מאד למצוא דרך נכון חת(כ)[נר]ן בשכלם הזך לשוב אל הפשט וילאו למצוא מבוקשם, והב"ח ז"ל בהגהותיו הנ"ל הפליא לעשות בחסר ויתיר וחילוף ובלבול לשונות סוד ה' ליריאיו אשר כל הרואה יתפלא וישתאה וישתומם על המראה. והנה ברבות העתים וכל אנשי העיר יצאו לשאוב מי תבונ' מהש"ס הנ"ל כקטן כגדול התלמיד ללמוד בהש"ס עם ההגהות הנ"ל, ובמקומות רבות קרעו מחקו ולא נשאר מההגהות מאומה, וכאב לב כל משכיל עליהם והיו קרובים אל הכליון, ואין איש שם על לב, לולי ה' הותיר לנו שריד כי העיר ה' את רוח הרבני המופלג בתורה מ' יחיאל¹⁷ מיכל בהרבני מ' שלמה זלמן נ"י מיקירי קהילתנו נוסס' בו רוח צדק להוציא הדבר לאור, כי זה ב' שנים גם יומם גם לילה התיגע ללקט ההגהות מהש"ס של הב"ח מראש ועד סוף, והאברך המופלג מ' יחיאל מיכל הלז ידיו רב לו בתורה וחכמה וה' הי' בעזרו לקרות גם במקום אשר נתנו אל יודע ספר ואמר לא ידעתי, גם בחידושים מהב"ח אשר נמחקו איזה תיבות, טרח ויגע ומצא והוסיף תיבות במאמר מוסגר בין שני חצאי ריבוע, וכמה פעמים הראה אלי ואשימה עיני עליו וארא כי היטב אשר דיבר...

ר' יחיאל כתב בספר "מודעא", ובה הסביר את שיטת עבודתו. נביא כאן רק קטעים מסוימים שיש להם חשיבות להבנת דרכו:

לדעת שהגהות והתיקונים שתיקן הב"ח ז"ל הן על אחד משני פנים. א – כל תיבה או אות שנמצא תחת התיבה מלמטה רשימה כזה " [כלומר סימן בצורה של גרשיים¹⁸] הוא מה שהוסיף הב"ח ז"ל בכ"י קדשו, וכתבתי כמה תיבות לפניו ולאחריו להקל על הקורא להבין איה מקום כבוד תחנותם...

15 לפנינו מצאנו כן בכלאים פ"ה מ"ה: "ומשה אמת ותורתו אמת, אני הקטן יואל". נדה מה ע"ב: "ולי נראה ר"ב ור"ב חניני"א בגימטריא בישראל יואל". בברכות מז ע"ב הזכיר את בנו: "ובני ה"ר הירץ השיב". נמצא כי דברי הרב המסכים כי חתם את שמו "פעמים רבות", אינם עולים עם הנמצא לפנינו. גם ציון החתימה לפנינו איתו כדבריו. אבל יש לזכור כי אין בידנו את כל תלמודו של הב"ח, ומסתבר שזו הסיבה לאי ההתאמה עם דבריו.

16 כנדרים פז ע"א סיים הגהות: "וכבר בארתיו בס"ד", וכן הוא לפנינו בב"ח, יו"ד, סימן רלד, ד"ה צריך שיכוין. מקומות נוספים מסוג זה לא מצאתי.

17 בהקדמתו הוא חותם את שמו שלמה יחיאל.

18 וראה לקמן עמ' 357, והערה 94, על חשיבותו של הסימן.

הן כל לפני רבני המופלג זה' יחיהל
חיכל בחורה' ולתן חק"ק ולדווי
וכינו מנתל ספר כעוז קנקן יסן דברים
עתיקים אשר נחלל כחוב בגליון ש"ס
מחלוין של ישראל הרב הגאון הגדול רבינו
בעל בית חדש ועדו בחתומיו וכן לו ה"ה
הרב הגאון פלדק"ק וולאדווי והרב החסיד
המפורסם הרב המצוי דק"ק הג"ל אשר
כתיבו שכתב דבר ידוע וגלוי לכל הסדרים
סמליו' בגליון הס"ס הג"ל הוא מרבינו
הגאון הג"ל ג"ס רבינו לספר חובן יקרא
אדבריו' המתאים טב ולפקל התהילה חתמה
עיניו' אשר טרחה משרי הס"ס נחלל בו
דרך סגולה לפני המעיני' דבר דבר על
אופניו ויהנה פתרי ערות דברי הגדולים
הג"ל הדבר ידוע לכל אשר בתורה ה' חפלו
שהוא מוכרח להוליל לאור מעלות חתמה
שדרינו הגאון הג"ל לברית עתה ולתפירה
והדבר נראה כענין העלות מהטח רבינו
הגאון בעל בית חדש וז"ל ונתנו יעמוד לנו
וחין חקום לכתוב דרך הסכמה פ"ך לאשר
הרבינו מורד חיכל הג"ל טרח ויגע כמה
שנים כהעמקת הספר הג"ל להעמיד על
הכובט כאשר הידעו כבוד הרבנים החסידים
הג"ל וכיקה חתט להחנין עכורו להיות
שעורו להוליל מחשבתו הטובה מכת ה'ל
הצועל לכעזו ולהתקבו בהוליל הדשום
ע"כ לה מעמי הטוב התנו לבקש להיות
נעורו ונכוח הרבנים למלחמה פני הכל

שבתיו ורמימי הם העתל והצירי אשר
יגע וטרח ה"ה הרבני המופלג
הטען מוקדו יחיהל חיכל כחור' שלמה ולתן
אשר אסף וליקט כחמירי פתרי מהט מילי
מעליותה ברות הסדר הגדול הגאון המוכנה
המפורסם בכל קצוי פ"ך רבינו בעל הב"ח
אשר כתב ברות על הס"ס והוא כחשט על
כל הס"ס ועל רבינו אשר ובהנה פתרי ג"כ
כתב ברות ויש בחוב טרפות רבות ונחלו
בונה וסותר ע"ה לבנות חקוקה כאשר
עיני מחויבה משרים כחשט בגליון ולתת
שימומי שמתמי שנסים יקרים המנידים על
לדני ט חתוקים והעלה דברים יקרים
עריבים לבוחעין ונדווי' לקודרין ע"כ
אחרתי להכניס לאדווי פתרי כי להמע
לחון סגומי כהטח הרבני המופלג חס'ל
יחיהל וז"ל סג' חד המיני דקק הנה סגולה
נתן הס"ס עם הנות הב"ח לבכח"ד דפה
והח קבנה בידוהיס חס'ל ה"ס ברות הג"ל
המה מכנתן כ"ח וז"ל לנפשיס נחלל מה
חחוס בחוב' גם נחלל ט קנת מה שדפס
כבר בהכתיב מחיר הגאון הג"ל כ"כ נתן
הדבר להיות מילין כחט בחקוקה
למשקירנה הדעת ומחשט פ"ך דעה בחיס
ליכ הכבדים בחורח פתח - הכ"ד המדבר
לכבוד התורה ונחמדי היום יוכ' ל' פגול
הקס"ג שפ"ק .

את שמי אכני מבקש פמיט כ"י שחטו שלי רופי
לדק חוכהי חברים וחרי המטרבס שלימה
העם ה' ה"ח כי כפי ק' קולוולדווי' נחלל בני' כ"ח
הקדוש ש"ס שטם וויניולל הבדשים כשנת רב"ח
עם ברות כ"י מהרב הגאון המוכנה המפורסם
בכל חפונות ישראל אשר חפיד עיני בגולה בחיורו
בפליטים אשר כ"ח וה"ח טעוד רביס כ"כ נחלל
חתי' ויהל פירקס ולכ"ה לע ועבדי ויעת ממסוד
טרור כשמש כי הכנהות יללו החנין חמת הגאון
הב"ח ולכ"ה וע"ג' עדים יקום דבר ה"ה וכו' ילל
רשפונה כי יודע כל אשר עמי כי הס"ס ה"ל נקט
חמה ככדו של הגאון הב"ח ו"ל ופחת שתי כי פעמים
ברות חתם כנתן שמו ברותה ה'ק' ויהל פירקס
וכמה פעמים כייס וכבר כיפתיו ובחלל הביאור
כספר הב"ח גם על הרוב ישמרו דבריו ככ"ל לדבריו
למה ברהרות הג"ל וטוד בה שליטי' כי ההנהות
הם נפליטים מחול משקלים דרך כשט הפתחי מהבני
נחלל ונעייחם הכר רב"ט גם מתק' אשר גדולי המפרשי'
הרהרונים והאחרונים יגעו החוד לחלוט דרך נכון
ההט כשכנסו ה"ך לשוב אל הפסטי ויללו לחלל חתוקה'
והב"ח וז"ל בהנהותיו הג"ל הפליט לנשות בחסר
ויחיר וחיתוף ולכלול לבנות סוד ה' ליריחו
אשר כל ברהרה יתפללו ויחמסו ויחמסו על התרפס
והנה ברנות העמים וכל אשר העיר יללו לנחוב מי
חבונ' מה"ס הג"ל כקטן גדול ההחידו ללמוד
בה"ס עם ההנהות הג"ל ובחוקמות רבות קרנו
מחקו ולא כשאר מחברות מאותה יחיד לב כל המכיל
עליהם והיו קרובים אל הכליון וחין פ"ס גם על
לב לולי ה' חופיר לנו טרדי כי העיר חס רוח הרבני

המופלג בתורה ח' יחיהל חיכל בהרבי ח' שלמה ולתן כ' חיקרי
קהינה טבס' צו רוח לדק ולחידם הדבר לחור כי זה ל' שניסג יחס גם
למה כהמע ללקק ההנהות ח"ה"ס של הב"ח הג"ל חרשט ועל סוף וההנך
החובל ח' יחיהל חיכל ה"ל ידיו רב לו תמורה ומכמה ו"ה' נשחרו
לקרות גם בתק"ה אשר נחט של יודע אשר דחת לה ידמי גם
בהדיהיסיס מכ"ה הרב נחחקו פיוס מיבות נחור ויגע ומלה והכין
היבות נחלחל מוכר בין שני תלמי ריבוע וכמה פעמים הרהר חלי

המופלג בתורה ח' יחיהל חיכל בהרבי ח' שלמה ולתן כ' חיקרי
קהינה טבס' צו רוח לדק ולחידם הדבר לחור כי זה ל' שניסג יחס גם
למה כהמע ללקק ההנהות ח"ה"ס של הב"ח הג"ל חרשט ועל סוף וההנך
החובל ח' יחיהל חיכל ה"ל ידיו רב לו תמורה ומכמה ו"ה' נשחרו
לקרות גם בתק"ה אשר נחט של יודע אשר דחת לה ידמי גם
בהדיהיסיס מכ"ה הרב נחחקו פיוס מיבות נחור ויגע ומלה והכין
היבות נחלחל מוכר בין שני תלמי ריבוע וכמה פעמים הרהר חלי

ואשימה עיני עליו ופ"ח כי היטב אשר דיבר ובנה כ"ה הגלים תלפכתי אשר כשה וכנהה כפר שלם ברות וחידושים מהב"ח מועלת גדולה
כלאיש יודע אשר חין וזה ידוע ככל כי דברי הגאון הב"ח וז"ל פייס ל' ריבוי טוב הסכמה ולא חיוון ופ"ך חת וזה חודיע לחב"י
בהנהות הפלה אשר נחללו כיד ה' מיכל הג"ל ידמי נחמה כי יללו ח"ה הקדוש הב"ח וז"ל וחס שם חת נפשו ככפו לכו"ס הדבר לאור
לכוח חת רביס וכן עתה רלן הרבני ח' מיכל הג"ל להקריב חת קרבנו על הבנה הששם נתן שחלמי חחל חס"ג לקרבו ולתהבו ולתרוס חסייע
לדבר תהבו ויהי' שברו כשול חתה ה' וטרא' כהתי ע"ה יוכ' ג' הג"ל שנת חק"ג לפ"ק . כק' ב"ש"ה חתמת' שלמה ו"ל ח"מ"פ ק"ק בג"ל

מודעא

הרובה לקרות בחיבור הוה עיינין קודם כמודעא וז' לחתן ילמוד כהנה חן כבארש כלן טונת הקדוה ובסימנים זכר"ח המלאים כחיבור זכ .
ל' דיעת' סבבות וכחיקונים שתיקן הב"ח וז"ל קן על פחד המשה עיני' א' כל חיבכ או שוח כחלל חתח החיבכ חלמטה ריחמה טוב' כול חת
סבוסיק בב"ח וז"ל ככ"י קדשו וכחכחי כמה חיבות לנצרו ולפתרו לסקל על בקרש לבנין חייס מקוב כבוד מחתום ב' שמתק כמה
איכות אוי חכמתי ג"כ כמה חיבות לפניו וכפתרו וכן לריך להיות חמיבת פלטי נחחק ב' חקיק' כחוב מיבות כחלמי לבכס הכונה שליטו מתק
פומס דק כגליון נכתב גידכא אחרת אוי בקמני ג"כ שותן החיבות כחלמי לבכס חס' ח"מ"ו"ג"ס"א ר"ח מיבות פלו חוקים ונכתב כלידו
כפריס אחרים ב' י' שמתל' ק כמה מיבות או כמה שרות אוי חכמתי בגלל שותן החתוקן וכניתי עליו לין שוח א"כ מוסגר כחלמי לבכס כוב (ל'ג)
ד' י' ששעה כר"י או כחום' חכ' דיטריס דיטור חת' אוי חכמתי ד"כ כגליון וד"כ פלטי כ"ה ר"ח כול דיטור חת' ל' לפעמים שחלק
דיטור חת' לכ' דיטריס אוי חכמתי חלל חייבה אחרונת ד"ר"ח כול חק דיטור . ור"י היות כהבוח חל' ישאל האולל שיהלל הריכ פכמים
חתיקן עשות לחוכה ונתן ל' זניק ללח חכים ולח טיפס מחבתו כלידו להל לא חתקן עד עמכ ככל כלטופיס חותן כטעות והאמת יורכ דרבו שחבור
לכוח אפי' חות' וכ"כ בטוס' וז"ל כרמ' ל' ז' כ"ע י"ך חתק ד"ג' וז' ל' חגי' שום שפר ע"ס כסברא כי פ"ס כרפייכ כרדחסיס
בו טעות וכ"כ כ"ס' שור תורה כס' הרמב"ן וז"ל וז"ל תבה כספריס כשכרל בעיריכ נחורכורטוי' לגלות עלי' ע"כ . ור"י חן הקבוח י' ש
ג"כ חידוסיס חתח שהיו כחובים על גליון וכטו"ס ל' כחמתי הרב חלל טרה כמה מיבות ונכ שיזוע לכלל שליטי כעיד' ונבד' לחש דבר
ח"ז חלני מ"ח הכברר לוי יגונה וחין חני' שומר קבלו נעמי כגדולי כונמי לכתב כגפון הב"ח וז"ל לכן לחתן כל רוחיסיס יכירום שותן החיבות
שסופמי כניתי עליהב"ח שהעמתי שותם ככ"י חלמי ריבוע כוב [] וכמה יבחר דק אל יחבר להכ"י מה שגבנו יקכי הי שלל דחה בגליון
חייכות בחסרון או אכבר לכרון מה שחבר כי לפעמים מבורח שלל חסרו נידר כמה חייכות חסרו ככל שורכ וכדומה ומתן שגרות יכפר כעדי .
וצריך להכיר לכל היין כחיבור כל שכתוקמות אשר יחלל אשר לא יספיקו בהנה חללנו אל השטט אלי ילח' חוס כקדש כ"י כ"ס' כל' חונה
ככ"י קדשו של הב"ח וז"ל כ"כ שרור חתי' שלח כ"ס' כ"ל רחוק' הקייכמכ שאלשו חכמתי וז"ל (כטכות דק י"ס) אל חכמתי כחלמי' עולה
זכ ספר שליטי מונה דק חלענו נחמנה כחמחומה הג"ל לא נחלמו הבנות כגלמט כי חרוב כחייב ויחסי' כ"ס' סכ"ל קדון אל ככליון מקומות
רבות כבר ספו חתן חן כחלמו ונחחק ככתב שלל ח' טוד כלמכרי לקרות ופכמכר כחמ"ו כמה דפי' שליטות או לחלמי ולכ"ה ולרבי ועוד חתה ה'ק'
האחון חתד כספריס כמה שורות חן בגליותה הג"ל כל ללדני' וז' הנכאר כלליטה כחיוסבה לטוח חת כרביב .
נתון דל' לריך להדיע ככרנה כשחמתי חכ שכבר כ"ה כהמכרי' הכשר היאון ח' ישיבו כר"י וז' וכחוט לענת כגפון כ"ס' וז"ל כלי שום שטי .

ד – יש שמחליף כמה תיבות או כמה שורות, אזי כתבתי הכל באופן המתוקן ובניתי עליו ציון אות א"ב מוסגר בחצאי לבנה כזה (אב)¹⁹ ... זהו מהות ההגהות. ואל ישאל השואל שמצא הרבה פעמים שתיקן טעות דמוכה ומוכן ליניק ולא חכים ולא טיפש, תשובתו בצידו למה לא ניתקן עד עתה בכל הדפוסים אותן הטעות, והאמת יורה דרכו שאסור לשנות אפי' אות א' בשום ס' וכ"ש בגמ', וז"ל הרמ"א בש"ע י"ד סימן רע"ט ואין להגיה שום ספר ע"פ הסברא כי אם בראיה ברורה שיש בו טעות, וכ"כ בס' אור תורה בשם הרמב"ן ז"ל וז"ל הגהת ספרים בסברא עבירה גמורה וראו לנדות עלי' עכ"ל.

וחרץ מן ההגהות יש ג"כ חידושים, רק מחמת שהיו כתובים על הגליון ובעונ"ה [=ובעונותינו הרבים] לפעמים חסר מכל שורה כמה תיבות... אותן התיבות שהוספתי בניתי עליהם ציון שהעמדתי אותם בשני חצאי ריבוע כזה [], והבוחר יבחר, רק אל ימהר להשיב מה שלבבו יבין, כי מי שלא ראה הגליון ואיכות החסרון אי אפשר לכרין מה שחסר... וצריך להזהיר לכל מעיין בחיבור הלז שבמקומות אשר ימצא אשר לא יספיקו הגהות הללו אל הפשט אל יטיל ח"ו מום בקדשים כי הש"ס הנ"ל הוגה בכ"י קדשו של הב"ח זלה"ה כספר תורה ומי שלמד בש"ס הנ"ל ראה איך שקיים מה שאמרו חכמינו ז"ל (כתובות דף י"ט) אל תשכון באהליך עולה זה ספר שאינו מוגה, רק שתדעו נאמנה שבמקומות הנ"ל לא נמצאו ההגהות בשלימות כי מרוב עיתים וימים הי' הש"ס הנ"ל קרוב אל הכיליון מקומות רבות כבר ספו תמו מן בלאות... וכגון דא צריך להודיע שהרבה השמטתי מה שכבר הגיהו המפרשי' ובפרט הגאון ר' ישעיהו ברלין ז"ל וכיוצו לדעת הגאון הב"ח ז"ל בלי שום שינוי.

ב. האם הספר שלם ?

הספר כולל את הגהות הב"ח לתלמוד, לרש"י ולתוספות. בחלק מהן יש הגהות גם על פסקי תוספות. יש בו הגהות גם על פסקי הרא"ש. כמו כן יש הגהות ב"ח לפסקי הרא"ש על הלכות קטנות, רק על הלכות ציצית, והלכות חלה. יש בספר גם הגהות על משניות סדר זרעים, ועל מפרשיהן רמב"ם ור"ש. יש בו גם הגהות על משניות שקלים, עדיות, אבות ומפרשיהן. יש גם הגהות על משניות טהרות ומפרשיהן, אבל הן מעטות מאוד.

ברור שאין יחס בין מספר ההגהות על משניות זרעים וטהרות, לבין מספרן לשאר המשניות או מסכתות אחרות מן התלמוד. אפשר שהדבר נובע מהעובדה שלא כל ההגהות הגיעו לידינו, כפי שכתב המעתיק. כך נוכל ליישב גם את חוסר היחס בכמות ההגהות על מסכת אחת לחברתה. כגון, ההגהות על מסכת בבא בתרא הן רבות ביותר, בהשוואה להגהות על מסכת בבא מציעא או בבא קמא.²⁰

19 ראה לקמן הערות 40, 41.

20 ההגהות למסכת כתובות מתחילות בדף טו, והן מעטות מאוד ביחס למסכת כה גדולה ואשר גם נלמדה הרבה מאוד. בכלל, יש לי הרשם, כי ההגהות למסכתות יבמות, כתובות, גיטין וקידושין הן

העובדה שטופס התלמוד של הב"ח שהגיע לידו של המעתיק, לא היה שלם והיו בו חסרונות, באה לידי ביטוי גם בחלק מן ההגהות. בחלק יש סוגריים מרובעים כהשלמה לדבריו,²¹ ובחלק כתב המעתיק במפורש: והשאר חסר,²² או בדומה לכך. וכן מצינו שר' יואל מפנה בדבריו ממסכת אחת לאחרת, והדברים אינם נמצאים לפנינו.²³

ג. היש בהגהות הב"ח גם הוספות מאוחרות?

מכיוון שהעתקת ההגהות נעשתה כמאה ושמונים שנה לאחר פטירת ר' יואל, קיימת אפשרות כי הש"ס הזה הוגה ע"י חכמים נוספים, והגהות אלו נחשבו בטעות כהגהות הב"ח. אפשר גם שהמעתיק הוסיף דברים משלו, ובטעות לא נדפסו בתוך סוגריים, ובכך נראה לנו כי הן הגהות מאת הב"ח. שאלות אלו מתעוררות משום שאכן מצינו כמה הגהות, שלא ייתכן לומר כי הן מעשה ידיו של ר' יואל. נדגים את האמור.

(א) מכות יב ע"ב, רש"י ד"ה עיקרו בפנים. לפנינו הגהה: נ"ב עיין בתוס' י"ט בפירוש משניות... ודו"ק שם היטב [הכתב כאן משונה מכל המקומות].²⁴

ללמדך כי המעתיק שם לב, שבמקום זה שונה הכתב של ההגהות משאר המקומות, וייתכן כי הגהות אלו אינן מעשה ידיו של ר' יואל. אולי אפשר לצרף לדוגמה זו את האמור בב"ב קל ע"א: נ"ב הג"ה... עכ"ה [=עד כאן הגהה]. כלומר, כנראה במקום זה הבחין המעתיק כי לפניו הגהה מאוחרת שאינה של ר' יואל, ולכן כתב באופן מיוחד כי כאן נמצאת הגהה, שהרי ר' יואל אינו פותח את דבריו במלה "הגה".

ועתה עולה ברעננו, שמא נמצאות הגהות נוספות שאינן מידי הב"ח, והמעתיק לא הבחין בכך, או שהבחין בכך ומסיבה כלשהי לא העיר על כך. או אפשר שהבחין בכך ואף העיר על כך, אלא שהערתו נשמטה.

(ב) יומא סו ע"ב הגיה הב"ח את דברי התלמוד: שאלו את ר' אליעזר, ולאחר מכן: נ"ב אמר הכותב וכו'.

מיהו הכותב? סביר בעיני שאין הוא הב"ח עצמו שהרי אין דרכו לכתוב בלשון זה, אלא הוא חכם מאוחר יותר. אפשר שהוא המעתיק עצמו, ואפשר שהוא מישהו אחר. אין בידי תשובה לכך.

(ג) יתר על כן. בברכות כב ע"ב מצאנו בהגהות כך: עין בספר נחלת צבי סי' ו ס"ה תמצא ביאור לדברים אלו. ועל פסקי הרא"ש באותו עיין (פ"ג, סי' כג) נמצאת הגהת

מעטות כהשוואה לשאר המסכתות.

21 ברכות יג, יד, כו, ועוד הרכה.

22 עירובין קב ע"א, חגיגה יט ע"ב, ועוד הרכה. וראה גם מגילה כו ע"א שהתחלת ההגהה חסרה.

23 ביבמות קכב ע"א ציין למנחות פד, ולא נמצא כן בהגהותיו. בב"ב קכו ע"א (אות ד) ציין לדברי הרמב"ן שהביא בהגהותיו בערכין ח ע"א, ולא נמצא כן לפנינו. לשמת זאת, כמועד קטן י ע"א ציין להגהותיו לסוכה לג ע"א, בקידושין ס ע"ב ציין להגהת רשב"ם לכ"ב קב ע"ב, והדברים נמצאים לפנינו.

24 ברפוסים השמיטו את הרשום בסוגריים.

הב"ח: נ"ב הבעל ל"ח (=לחם חמודות) נתקשה בדברי הרא"ש אלו ועיין בספר נחלת צבי על או"ח סי' ס"ו תמצא ביאור נכון ע"ש.

והנה בכתבו ספר נחלת צבי, ברור שהתכוון לשולחן ערוך עם פירוש עטרת צבי ונחלת צבי לר' צבי ב"ר יוסף כץ, קראקא, ת"ו (ד"צ נ"י תשמ"ב). ואכן נמצא עניין זה שם בסימן סה, וכן צריך להיות גם כאן בשתי ההגהות. אבל עצם העניין צריך ברור. ר' צבי מחבר ספר נחלת צבי, היה תלמיד הב"ח, כפי שהוא עצמו כתב בהקדמתו דף ב סע"ב. הספר נדפס לאחר פטירת הב"ח. הב"ח מוזכר בספר פעמים רבות בברכת המתים. כל הפרטים הללו מוכיחים שלא ייתכן שהב"ח יזכיר ספר זה. ובנוסף לכל האמור, ר' צבי הזכיר את מ"ו ז"ל, הוא הב"ח, באותו עניין. אין ספק אפוא כי זו תוספת מאוחרת.²⁵

(ד) ובדומה לכך מצאנו בהגהות הב"ח לשבת קו ע"ב: שוב מצאתי קושיא זו בספר פרי חדש.

והנה ספר פרי חדש על יו"ד נדפס לראשונה באמשטרדם שנת תנ"ב. ודאי שלפניו תוספת מאוחרת שחדרה להגהות הב"ח.²⁶

נוכחנו לדעת, כי יש בין הגהות הב"ח גם הגהות מאוחרות.²⁷ עתה נדון במקומות שבהם הזכיר הב"ח בהגהותיו את תשובותיו.

בסוטה כה ע"א כתוב: עיין פירושו בשו"ת הב"ח²⁸ סי' קמג. וכן מצאנו כי הזכיר את תשובותיו במקומות נוספים ובאותו לשון.²⁹ ברור שאין כל מניעה שר' יואל יציין בהגהותיו לתשובותיו. אדרבה, סביר שיעשה כן. אלא שצורם באוזני שמו של הספר: שו"ת הב"ח. היה מתאים שיאמר ובתשובות שלי, או בתשובותי וכד', כפי שאכן הוא קורא להן בספרו בית חדש. לכן נראה לי שציונים אלו לא נכתבו על ידי ר' יואל.³⁰ אמנם, אף אם

25 עתה ראיתי כי ר' אהרן אריה כ"ץ, בכתב העת כרם שלמה, שנה יד (תשנ"א), חוברת קלד, עמ' מג, העיר על הגהת הב"ח זו (הוא הזכיר רק את הגהת הב"ח לתלמוד, ולא כתב כי הגהה זו חוזרת גם בדברי הרא"ש) בדומה לדברינו, ואף הוא כתב כי זו תוספת מאוחרת.

26 הערה זו שמעתי בצעירותי ממורי זקני ר' מנחם מנדל הכהן אדלר ז"ל, בהיותי לומד לפניו הלכות שבת.*

27 בעיחובין לז ע"ב כתוב בהגהות הב"ח: "דומה לזה כתב הרי"ף פ"ו דמס' דמאי וע"ש". צריך ברור לאיזה רי"ף התכוון. אכן בספר פתס לדורות, בההדחת ר"מ הרשקוביץ, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 75, כתב רא"ל פרינץ על כך: "הם דברי המדפיס". נראה שכוונתו לומר כי הגהות המקורית של הב"ח היתה רק ציון לפ"ו דמס' דמאי, ועל כך הוסיף מאן שהוא כי כן כתב גם הגרי"פ, ובלשונו: "דומה לזה כתב הרי"ף", כפי שאכן נמצא לפנינו במסורת הש"ס. נמצא אפוא כי הגהת הב"ח שלפנינו מורכבת מדברי הב"ח ומתוספת מאוחרת.

28 ברפ"ס התלמוד נדפס: עיין פירושו בשו"ת שלי וכו'. נוסח זה יוצר את הרושם כי הכותב הוא אכן הב"ח עצמו. אבל יש לדעת כי נוסח זה הוא שינוי מכון ממה שכתוב בספר הגהות הב"ח. לא בודקתי באיזה רפ"ס של תלמוד נעשה שינוי זה, ומי עשאו.

29 יומא נג ע"א (שו"ת ב"ח סי' רל), יבמות כא ע"א (שו"ת ב"ח סי' ז), לז ע"ב (תשובות בית חדש סי' פ), קדושין ב ע"א (שו"ת ב"ח סי' קפב), ב"מ כז ע"ב (סי' רמט), לח ע"ב (סי' רז), ב"ב מט ע"ב (סי' רצב). מעניין שבכל המקומות הללו נשאר הלשון "שו"ת הב"ח" ולא שונה ל"שו"ת שלי".

30 בהגהה לב"ב מט ע"ב כתוב: "עיין בשו"ת הב"ח סי' רצב דכתב דג"כ דעת רשב"ם... לשון "דכתב"

נסכים כי משום מה קרא ר' יואל בהגהותיו בשם זה לתשובות שהשיב, עדיין עלינו ליישב תמיהה נוספת.

תשובות הב"ח נדפסו לראשונה בפפד"מ שנת תנ"ז. הספר נדפס מעצם כתב ידו של המחבר, כפי שהעיד על כך ר' שמואל אב"ד פפד"מ בהסכמתו שבראש הספר. המוציא לאור, ר' שלמה שטרן, שלרשותו עבר כתב היד בירושה, מספר כי הוא הגיה את הספר בכמה מקומות, אבל אין הוא מספר על שינויים שערך בספר. לכאורה עולה אפוא, כי הספר בצורתו הנוכחית יצא כך מתחת ידו של הב"ח. ברם כשאנו מחפשים את התשובות אשר להן ציין הב"ח בהגהותיו, אין אנו מוצאים דבר. זאת משום שהמספר הסידורי של התשובה בהגהות אינו מתאים למספרה הסידורי של התשובה כפי שהיא נמצאת בספר. יתירה מזו, גם אם נעבור על כל התשובות שבספר, לא נמצא בהן את הנושא האמור בהגהות. כגון, בהגהות במסכת סוטה, שהבאנו לעיל, ציין לתשובותיו. אנו מוצאים מעט מאוד מהעניין האמור בתשובותיו סי' צח, צט, אבל ברור כי אי אפשר לומר שלפנינו פירוש, כפי שנאמר בהגהות.³¹ וכן הדבר בשאר ההגהות.³² אולם, יש בידנו תשובות נוספות ממנו, שנדפסו בספרים אחרים, והם: תשובות גאוני בתראי, ותשובות הב"ח החדשות. והנה, לשלוש הפניות הנמצאות בהגהות מצאנו מקבילות בתשובות ר' יואל שנדפסו בספר גאוני בתראי.³³ אף להגהה ממסכת סוטה, שהבאנו לעיל, מצאנו תשובה בספר גאוני בתראי, סי' כו, אלא שהחתום על התשובה הוא ר' יצחק הלוי מלונציש. נמצא כי הצינונים לתשובות ר' יואל כפי שהם נמצאים לפנינו, מכוונים לכ"י אחר של תשובותיו.³⁴

לאור האמור עולה שלפני כותב הפניות אלו, הן אם המדובר בר' יואל עצמו או במעתיק מאוחר, היה כתב יד נוסף של שו"ת הב"ח.

בין כך ובין כך, לפי דרכנו למדנו, כי אין בידנו כיום כל תשובותיו של הב"ח, שהרי לחלק מהן לא מצאנו מקבילה.

ולא "דכתבתי" אף היא מלמדת כי הכותב אינו ר' יואל אלא מישהו אחר.

31 עתה ראיתי כי ר' פנחס עפשטיין בחיבורו מנחה חריבה על מסכת סוטה, ירושלים, תרפ"ג, דפי הספר, דף קיד סע"ב ורע"ג, כתב: "וכנראה הוא בב"ח החדשות סי' פד, ששם במקום שמסמן לא מצאתי כלום, שמציין הב"ח בעצמו". נכון הוא שהב"ח הן שם בעניין הקשור לסוגיתנו, אבל מסופקני אם נכון לומר על כך "עייין פירושו", הואיל והב"ח אינו מפרש שם את סוגיתנו.

32 רק ביבמות לז ע"ב שם נמצאת הפניה לסי' פ, נמצא הדבר בסי' קיח. בכ"ב לח ע"ב נמצאת הפניה לסי' דו, ומצאנו מעט מאוד בסי' יג. אבל קשה לומר כי אכן זו היא כוונתו. בשאר ההגהות לא מצאתי דבר בספר התשובות.

33 ליבמות כא ע"א, מתאימה התשובה בסי' לה. לכ"מ כז ע"ב, התשובה המתאימה היא בסי' נה. לכ"ב מט ע"ב, נמצאת תשובה מתאימה בסי' מז, שחתום עליה ר' מנחם מגדל מפינטשוף.

34 אני אומר כתב יד אחר, משום שאין אנו יודעים אם הספרים תשובות גאוני בתראי ותשובות הב"ח החדשות, הם אכן ספרים מקוריים של ר' יואל. יש לדעת, כי ספרים אלו כוללים תשובות של חכמים נוספים, ולכן יש מקום לומר כי אין הם ספרים מקוריים שלו.

ד. הדפסת ההגהות בגליון דפוסי התלמוד

לאחר שנדפסו הגהותיו של הב"ח בספר בפני עצמו, הן נדפסו בגליון דפוסי התלמוד. לראשונה נדפסו בגליון מסכת ברכות, בדפוס פיורדא, תקפ"ט.³⁵ נראה שהן נדפסו לראשונה על כל הש"ס, בדפוס וילנא-הורדנא, תקצ"ה-תר"ד.³⁶ הדפסה בצורה זו הפכה את ההגהות לחלק בלתי נפרד מדף התלמוד, ואף עשתה אותן לשימושיות יותר מהגהות מהרש"ל שנדפסו בסוף התלמוד. צורת הדפסה זו חייבה את המדפיסים להתאים את ההגהות לדף התלמוד, ולמקמן בצורה נכונה ומדויקת. בדרך כלל עמדו המדפיסים יפה במשימה זו. הדברים האמורים מכאן ואילך הם על פי דפוס וילנא, מהד' האחים והאלמנה ראם, או צילומיו. מהדורה זו היא הנפוצה ביותר כיום, ולפיה קבעו את המסקנות הבאות.³⁷

בדרך כלל מיקמו המדפיסים את הגהות הב"ח בצורה מדויקת ונכונה בגליון התלמוד. אמנם יש מקרים שלא עשו כן, והדבר יכול לגרום קשיים ללומד.³⁸ קשיים בהבנה מצויים במקומות נוספים מסיבות אחרות. לעיל העתקנו את הקדמת המוציא לאור של ההגהות, שבה הסביר את טיב עבודתו ואת הסימנים המיוחדים שהשתמש בהם. נאמר שם, כי הסימן (אב) מראה שר' יואל לא שינה את נוסח הדברים, אלא רק את סדרם. המעתיק העתיק את הנוסח החדש, והוסיף את הסימן הזה כדי שנבין כי הב"ח סידר כאן את הדברים בסדר שונה. כשהודפסו ההגהות על דף התלמוד, השמיטו

35 רבינוביץ, מאמר, עמ' קלב-קלג.

36 רבינוביץ, מאמר, עמ' קלד. נדפסו גם בדפוס סלאוויטא, תקצ"ה, עד מסכת פסחים (רבינוביץ, מאמר, עמ' קלח), ובדפוס טשטוביץ, ת"ר (רבינוביץ, מאמר, עמ' קלט).

37 אפשר שבמהדורות קודמות, ההגהות נדפסו בצורה שונה מעט מהנדפס בוילנא, אולם לא בדקתי את הדבר.

38 ברכות ד ע"א הגהת הב"ח באות ג, צ"ל ברש"י ד"ה לולא (כפי שאכן נכתב בתחילת הדיבור של הב"ח), אבל ההגהה נדפסה בטעות, ברש"י ד"ה נקוד על לולא. ומצאתי שהעיר על כך בספר מנחם משיב נפש לר' מנחם מאניש היילפרין, לבוב, תר"ס, וגם בספר בוך משה (חלק בארות המים) על ברכות, לר' משה מרדכי שטענר, בני ברק, תשנ"ג. בדומה לכך בשבת לו ע"ב. הגהת הב"ח שם צריכה להיות בד"ה אבל לא תבשיל (שורה קודם לנדפס עכשו). ברם היות שדיבור זה וגם הדיבור הבא מסתיימים באותן מלים: דמיחזי כמבשל, טעו המדפיסים במקום ההגהה. וכעין זה במשנה מכות כ ע"א: "השורט שריטה אחת על המת חייב שרט שריטה אחת על חמישה מתים" וכו'. בדפוס וילנא ציינו את הגהת הב"ח על המלה "אחת" בסוף המשפט. אבל ר"נ גשטטנר בספרו נתן פרוץ, על מכות, בני ברק, תשכ"ד, סבור שיש כאן טעות והציון צריך להיות על תחילת המשפט. כדאי להעיר כאן על הברייתא בפסחים קט ע"א: "חוטפין מצות... שלא ישנו". בתחילת הברייתא ובסופה נדפס סימן להגהת הב"ח. ברם בדברי הב"ח מצאנו רק הגהה אחת המתייחסת לסוף הברייתא ולנוסח רש"י. דומני שהואיל ולפנינו כתוב בתחילת הברייתא "מצות" והב"ח העתיק "מצה", סברו המדפיסים שיש כאן שתי הגהות של הב"ח, ולפיכך סימנו בברייתא זו שתי אותיות, אבל בסופו של דבר רשמו רק הגהה אחת. בבכורות כו ע"א נמצאת בתלמוד האות (א) כסימן להגהת הב"ח, אבל בעמוד זה אין הגהות הב"ח כל עיקר. ואכן בספר הגהות הב"ח אין כאן הגהה. נראה שהמדפיסים הדפיסו כאן את המשנה כפי שהודפסה בדף כה ע"ב, עם הגהת הב"ח. אגב, אולי יש בכך ללמדנו על שיטת ההדפסה.

המדפיסים את הקדמת המעתיק.³⁹ בנוסף לכך הם השמיטו ברוב המקרים את הסימן (אב). אולם יש מקרים שבהם נשאר הסימן בתוך הגהת הב"ח. לשוא יעמוד הלומד להבין פשר העניין, שהרי אין לפניו הקדמת המעתיק, וממילא אינו יכול לדעת שלפניו רק סימן של המעתיק, ולא מלה השייכת לנוסח התלמוד.⁴⁰

יש מקרים שבהם השמיטו המדפיסים את ההגהות מסוג זה. לאמור, כאשר הסדר בתלמוד המודפס הוא כבר סדר מתוקן המתאים להגהות הב"ח, השמיטו המדפיסים את הגהתו, שהרי הפכה להיות מיותרת.⁴¹

על קשיים בהבנה שנגרמו כתוצאה מחסרונו של הסימן " (גרשיים), המציין את מקום הטעות, ראה לקמן עמ' 357.

בנוסף לכך, מצאנו כי המדפיסים תיקנו את הגהות הב"ח מבלי להודיע דבר על כך. התיקונים הם בעיקר תיקונים של טעויות קלות, הגלויות לעיני כל.⁴² ברם היות שהם לא העירו כי לפניו תיקון, הרי במקומות אחרים שבהם נמצא שינוי בין הנדפס בספר לבין הנדפס בגליון התלמוד, אין לדעת אם לפניו תיקון או טעות דפוס, וניתן לעמוד על כך רק מעצם העניין.⁴³

לעתים הוסיפו המדפיסים את הערותיהם בסוגריים מרובעים. ברם הם לא הועילו בזה, משום שגם המעתיק הוסיף את הערותיו בסוגריים מרובעים, כפי שכתב בהקדמתו. נמצא שאין הלומד יכול לדעת מידי מי יצאו הסוגריים הללו.⁴⁴ יש מקומות שאנו מוצאים בתוך ההגהות סוגריים עגולים, וגם כאן אין לדעת מי כתבם.⁴⁵ אבל יש מקומות שאנו יכולים להבחין כי הסוגריים יצאו מתחת יד המדפיסים.⁴⁶

39 בדפוס הראשון שבו נדפסו הגהות הב"ח, הודפסה גם ההקדמה. לא בדקתי באיזה דפוס החלו להשמיטה. כאמור לעיל, הבדיקה כאן היא לפי דפוס וילנא או צילומיו, הוא הדפוס המצוי כיום.

40 כך מצאנו בברכות כו ע"א, בהגהת הב"ח: "רש"י ד"ה לותיקין וכו' מקדימין (אב) להתפלל לאחר הנץ החמה. וכעין זה נמצא גם בשבת כה ע"ב.

41 ברכות יז ע"א: אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם. לפנינו אין כל הגהה. ברם בספר הגהות הב"ח נמצאת כאן הגהה: אלא צדיקים (אב) יושבים ועטרותיהם. היינו הב"ח שינה את הסדר המקורי, כיוון שבדפוס שלפניו היה הסדר: אלא יושבים צדיקים ועטרותיהם, ראה דק"ס. המדפיסים השמיטו את הגהתו כי הדפיסו ממילא בסדר כזה, ואין צורך בהגהתו.

42 שבת כה ע"ב. בספר הגהות הב"ח כתוב: זו רחיצת ידים, הודפס: זו רחיצת ידים.

43 כגון ברכות לו ע"א תד"ה לא. בהגהת הגליון כתוב: נ"ב והאי וכולע כלומר. ואילו בספר הגהות הב"ח נמצא: והאי בולעו כלומר, והוא הנוסח הנכון, ובגליון התלמוד יש כנראה טעות, או תיקון מוטעה.

44 שבת קו ע"א נדפס בסוף ההגהה: [וכן גי' רש"ל], ואין לדעת מי המוסיף. ויש עוד מקרים בכגון זה.

45 שבת טז ע"ב: במסכת כלים (וכן הוא בס"י). הסוגריים אינם במקור, ואיני יודע מה טיבם כאן.

46 בברכות נ ע"א נדפס: נ"ב ובאשר"י (מגיה) [הגירסא] נברך. ברור כי לפנינו תיקון של המדפיסים כיוון שהלשון "ובאשר"י מגיה" אינו נוח. וראה שם יח ע"א שנוספה בסוגריים מרובעים הערה על דברי הב"ח.

יש להוסיף כי נעשו שינויים בהגהות, ואף הושמטו חלק מהגהותיו והדבר נעשה מאימת הצנזורה.⁴⁷ אמנם יש שהשינויים⁴⁸ וההשמטות⁴⁹ והטעויות⁵⁰ נובעים ממלאכת המדפיסים במשך הדורות.⁵¹

ה. לטיב ההגהות

כיוון שהגהות הב"ח לא נדפסו ביזמתו, אין לנו הקדמה מאת המחבר, ואיננו יודעים מה היתה מטרתו בהגהותיו. לפיכך נפרט את מטרותיו כפי שהן נראות בעינינו, ונוכיח זאת ע"י דוגמאות.⁵²

(א) מראי מקומות

ר' יואל מציין בהגהותיו למראי מקומות רבים, הן בדברי רש"י והן בדברי התוספות, וזאת משום שבדפוס התלמוד שבו למד עדיין לא היו מראי מקומות.⁵³ ציוניו⁵⁴ אינם רק לדברי התלמוד עצמו. לעתים ציין אף למדרשי הלכה או למדרשי אגדה.⁵⁵ אמנם במשך הדורות, טרם שהתפרסמו הגהות הב"ח, הוסיפו המדפיסים את מראי המקומות בגוף דברי רש"י

47 שכת פב ע"א: מי שהיה ביתו סמוך לע"ז. בהגהת הב"ח שבדפוס וילנא: מי שהיה כותלו סמוך לאשרה. אבל בספר הגהות הב"ח כתוב: מי שהיה כותלו סמוך לע"ז. היינו המדפיסים שינו את הגהת הב"ח. השמטה של ממש מצאנו בכרכות ל ע"ב, רש"י ד"ה תפילין... קונו ומשורזו עלי. בספר הגהות הב"ח נמצא: קונו ומלכותו עלי. אבל בדפוס וילנא השמיטו הגהה זו.

48 יש שינויים קלים, כגון במקום דף יז כתבו בדפוס וילנא דף טז, ראה שכת קיב ע"ב, ועוד בכגון אלו.
49 ברכות ל ע"ב תר"ה אל. הב"ח הגיה: וי"ל דהא י ק ר א ד מ י י ת י הכא... תקנו כגד י " ח האזכחת שבו משום הכי. הגהה זו נשמטה בדפוס וילנא. במגילה כא ע"ב ד"ה תורמין. כהנים את הלשכה נותנין וכו'. הב"ח הגיה: תורמין את הלשכה הכהנים נותנים וכו'. כוונתו לומר שרש"י מצטט את המשנה "תורמין [וצריך למחוק את הנקודה כאן] את הלשכה", ואח"כ מסביר: הכהנים נותנים וכו'. בדפוס וילנא נשמטה הגהה זו. יש הגהות שנשמטו בדפוסים אחרים, כגון ההגהות בשכת כג ע"ב, אותיות ב, ג; שם כה ע"ב אות ב; שם כט ע"ב אות א, נשמטו בש"ס מהד' מעניקיש, וכפי שהעיר על כך ר' מנחם מאניש היילפרין בספרו מנחם משיב נפש, לבוב, תר"ס, והמעייין בספרו ימצא עוד מקומות שהעיר על השמטות בכגון אלו.

50 כגון נדה ח ע"ב, הגהת הב"ח אות ב. המעייין לא ימצא הבדל בין נוסח רש"י הנדפס לנוסח המתקן ע"י הב"ח. זאת משום שבדפוס שבגליון טעו והדפיסו: שמא, אבל בספר הגהות הב"ח כתוב כי צ"ל: ושמא (עם ו), ולפי זה הגהתו מוכנת.

51 יבמות כ ע"א, אות ד, תר"ה (בע"א) אי הכי וכו' ואיצטרך וכו'. המוסגר אינו נמצא בספר הגהות הב"ח, וכנראה נוסף באחד הדפוסים בטעות. בדפוסים מאוחרים יתר הכינוי כי זו טעות, והסגירו זאת.

52 בדרך כלל נתתי דוגמה אחת או שתיים, והמעייין ימצא דוגמאות נוספות.

53 ברכות לו ע"א, רש"י ד"ה חילקא ותוספות ד"ה הכוסס.

54 עלי להעיר, כי לעתים אין אנו מבינים את שיטתו של הב"ח בעניין הציונים. כגון עירובין טו ע"א, רש"י ד"ה היה, ד"ה דיומד, כתב: בפרק שני. בשניהם לא ציין הב"ח מאומה. (מסורת הש"ס ציין רק בפעם השנייה, ואינו מובן מדוע לא ציין בפעם הראשונה. אולי סמך על הציון בש"ס, אלא שאין זו דרכו). הב"ח ציין רק בפעם השלישית ד"ה כדבעא מיניה. אולי במקרה הזה המעתיק השמיט את הציונים.

55 ר"ה י ע"א, מו"ק ז ע"ב (בשני אלו ציין למדרש הלכה), חגיגה יג ע"א.

והתוספות. היות שהגהות הב"ח נתפרסמו מאוחר, הרי שמראי המקומות בהגהותיו נעשו מיותרים בעת פרסומם.⁵⁶ עם זאת חלק מהציונים חשוב עד ימינו, משום שגם בדפוסים החדשים יש מקומות שחסרים בהם ציונים,⁵⁷ או שהמדפיסים שינו את מראה המקום.⁵⁸ יש להוסיף, כי יש גם ציונים שנועדו להשלים את דברי המפרשים. היינו, הוא יפנה אותנו למקום שבו הם עצמם כתבו דברים נוספים על הדברים במקום זה,⁵⁹ ואשר בכך נבין את דבריהם טוב יותר.⁶⁰ אולם יש שציון זה מלמד אותנו על קושיה שיש לב"ח בדברי המחבר. כלומר, המפרשים מביאים ראיה לשיטתם מסוגיה מסוימת. הב"ח מפנה אותנו לאותה סוגיה, כדי שנראה שהדברים באותה סוגיה אינם עולים בקנה אחד עם דברי המפרשים שהם עצמם ציינו לה.⁶¹

(ב) הסברים

בראש דברינו יש להודיש, כי חלק מן ההגהות הן הסברים לדברי התלמוד ולמפרשיו. ההסברים מתבטאים בכך שר' יואל מפרש לעתים את דברי התלמוד באופן שונה מרש"י.⁶² יש שהוא מפרש ממש את הסוגיה,⁶³ ולעתים אף מנקד מלים מסוימות שהן מלות מפתח להבנת הסוגיה.⁶⁴ יש שלצורך ההסבר העתיק את פירוש רש"י ממקום אחר,⁶⁵ או מפנה

56 יש שלא עמדו על כך, ולפיכך נתקשו בהגהותיו. כך מצינו שר' יהודה ליב זלצר, בספרו וזאת ליהודה, בני ברק, תשי"ט, ראש ס"א, כתב: "ובהגהות הב"ח שם [ברכות מז ע"א] רש"י ד"ה לא חזי ליה כו' ואמר מר כו' נ"ב סנהדרין ו. [בהגהת הב"ח כתוב: פ"ק דסנהדרין], והדבר תמוה מה תיקן הב"ח בזה הא אותה המימרא הוא גם בב"ק, וב"ק הוא קודם סנהדרין בסדר הש"ס ומצוה ליישב". בחרר כי עיקר תמיהתו בנויה על כך שלפנינו צוין ברש"י: ב"ק צד., ולפיכך מראה המקום של הב"ח על ציון זה הוא גם מיותר וגם מוקשה. אבל היודע שכתלמודו של הב"ח לא היו מראי מקומות, לא יתמה על הגהותו. וראה גם שבת יז ע"א, תוס' ד"ה הניחא, שהגהת הב"ח נעשית בחלקה מיותרת, כי המדפיסים הגיהו כן כבר בתוספות. דומה לזו היא הדוגמה שהובאה בדבר העורך למסכת זבחים, מהר" זכר חנוך, ירושלים, תשנ"ז, עמ' ג, הערה ל. הוא ציין שבזבחים דף נ ע"א הפנה הב"ח לתוס' בדף מח ע"א, ואין לזה מובן. ברם, כוונתו היא לתוד"ה אמר אמרה הנדפס באותו עמוד, אלא שכדפוס ויניציאה שהיה לפני הב"ח, נדפס תוספות זה בדף מח ע"א. היינו, מראה המקום של הב"ח מיותר כיום.

57 עיחובין י ע"א, תד"ה רבי.

58 עיחובין עה ע"ב, רש"י ד"ה י בתים, כתב: כדאמון בפרק כיצד, וציין הב"ח דף פה [ע"ב]. אבל בדפוסים חדשים הדפיסו ברש"י כדאמון בפירקין (דף עב:). היינו, הם שינו את מראה המקום בגוף דברי רש"י. ובאמת, הגהתם ומראה המקום אינם מובנים.

59 ר"ה ו ע"א, תד"ה תשמור, כתבו שצריך לחלק, אבל לא פירשו לנו מהו החילוק. הב"ח בהגהותיו מפנה למקום אחר בתוספות, שם פירשו את החילוק.

60 ראה שבת קיז ע"ב. בדפוסים החדשים נמצא הציון גם בתוספות.

61 רש"י, שבת קז סע"ב: כדאמרינן בעלמא, נ"ב עיחובין כח ע"ב (בדפוסים מחקו את הציון מהגהת הב"ח, כיוון שכיום הציון נדפס כבר בגוף דברי רש"י, אבל כאמור בש"ס שלפני הב"ח עדיין לא היו ציונים בדברי רש"י) ע"ש דהמסקנא היא וכו'. כלומר הב"ח ציין למקום, ובנוסף לכך הקשה על רש"י.

62 יזמא כג ע"א: ולי נראה בחרר דיחידים חיינו רבנן וכו'. פירוש זה הוא בניגוד לדברי רש"י שם.

63 שבת קיג ע"ב, שם קיח ע"ב.

64 שם קיט ע"ב.

65 שם קכג ע"א.

לפרשנים שביארו עניין זה במקום אחר.⁶⁶ לצורך הסבריו נסתייע ר' יואל גם בתרגום אונקלוס,⁶⁷ תרגום ירושלמי,⁶⁸ או בספר הערוך.⁶⁹ כדי להמחיש את פירושו, משתמש ר' יואל גם בציוורים.⁷⁰ גם בפירושו מתגלה ר' יואל כדוייקן וכבעל חוש ביקורת, השם לבו גם לדברים דקים ביותר. די לציין לב"מ פד ע"ב: כולבא רעיא קולתיה תלא, שעל כך הוא מעיר: וכסנהדרין דף ק"ג איתא קולבאי בקו"ף.⁷¹

הסבריו של ר' יואל אינם מתמקדים בדברי התלמוד בלבד. הוא מסביר גם את דברי רש"י. הסברו יכול להיות הסבר פשוט ביותר, כגון תרגום לעברית של "בלעז" שכתב רש"י.⁷² הוא יכול להפנות לדברי רש"י במסכת אחרת, השונים מדבריו כאן.⁷³ לעתים לא ראה בכך סתירה פנימית בדברי רש"י,⁷⁴ אבל לעתים ראה בכך סתירה פנימית,⁷⁵ או שאלה הלכתית.⁷⁶ יש שהוא מחווה דעתו במקרה זה כאחד הפרשנים, ומוסיף ראייה לדבריו.⁷⁷ כן מצינו שפירש מה ראה רש"י להסביר, או לגרוס, בדברי התלמוד בצורה מסוימת.⁷⁸ כל האמור ביחס לרש"י, קיים גם ביחס לדברי התוספות. אלא שאיני רואה טעם להאריך בזה, והמעייין ימצא בעצמו את הדוגמאות.

(ג) חידושים

אנו מוצאים בהגהותיו גם חידושים. כך לדוגמה מצאנו כי יקשה על דברי התלמוד ממקום למקום, כדוגמת בעלי התוספות.⁷⁹ לעתים יתרץ זאת,⁸⁰ ולעתים נשאר בקושיה.⁸¹ ברור שאפשר לומר כי מקרים אלו מתאימים להיקרא הסברים ולא חידושים, שהרי ההבחנה בין שני המושגים הללו היא דקה מאוד, ולפיכך מקומם באות (ב). אבל מכיוון שאין ההגדרה

66	סוכה כח ע"א.
67	ב"ק קיח ע"ב.
68	יומא לד ע"ב.
69	עירובין כח ע"ב.
70	שם ל"ח ע"א. ראה גם הצילום בעמ' 354. $\text{סג} \text{א} : \text{פג} \text{ו}$.
71	וראה בעניין זה במתנות כהונה, ויקרא רבה, רפ"ד.
72	שבת קכט ע"א. וראה פסחים מ ע"א, שם מגיה ר' יואל על דברי רש"י: ציריה כמו סדק טייליא חריפא דמצרי זיקי דמסכת ע"ז, נ"ב לשון יזן. דבריו אינם בחורים לי, הואיל והן ציריה והן טייליא אינם לשון יזון, ולא בחר מה רצונו לומר כאן.
73	שבת קלה ע"א.
74	וכבר האריכו בזה בעלי הכללים.
75	ב"מ ל ע"ב.
76	ר"ה יב ע"א. אבל בב"ק פא ע"א ציין שיש סתירה בדברי רש"י, ותו לא.
77	יומא עז ע"ב.
78	יבמות קח ע"א.
79	שבת קז ע"א, ובסוף דבריו ציין שם לתוספות. מעניין שהוא לא ציין את מקום הגהתו על המשנה במקורה, לקמן שם דף קכא ע"א, אלא ציינה במקום שהובאה דרך אגב. אף בזה יש דמיון מה לתוספות.
80	ראה הערה קודמת, וכן יומא טו ע"א.
81	שבת קלז ע"א.

משנה את הממצאים, חשכתי כי אפשר לייחד לכך מקום בפני עצמו, ומשום כך אוסיף כאן עוד פרטים. הפעם בחרתי להביא דוגמאות מדבריו על התוספות.

פעמים יתרץ את קושיית התוספות,⁸² או שיראה כי קושייתם תורצה כבר ע"י רש"י במקום אחר.⁸³ יש שידון בדבריהם באורך רב,⁸⁴ או יסביר מה טעם פירשו כאן באופן שונה ממה שפירשו במקום אחר.⁸⁵ מצאנו גם כי הקשה על דברי התוספות וכתוצאה מכך הגיה את דבריהם,⁸⁶ או שנשאר בתמיהה.⁸⁷

(ד) הערות ביקורתיות

בין ההגהות מצאנו גם כמה וכמה הערות ביקורתיות. נציין כאן לשלוש מהן.

(א) כתובות עז ע"א: ואלו הן מומין גדולים פירש רשב"ג כגון נסמית עינו נקטעה ידו ונשברה רגלו. איתמר וכו'. ובהגהות: מכאן ועד איתמר הוא מתני' ומתיבתא איתמר מתחיל גמרא [וכ"א בס"י ובר"ף].⁸⁸

(ב) יומא סו ע"ב מתני' אמרו לו לכהן גדול... ר' ישמעאל אומר אלא סימן אחר וכו'. בהגהות העיר, כי מר' ישמעאל ואילך זו אינה משנה אלא בריתא.

(ג) ע"ז כז ע"ב: לא היה לפני התוס' פירש"י שלנו.⁸⁹

כן העיר כמה וכמה פעמים על הגהות של תלמידים שנכתבו בגליון, וחדרו מאוחר יותר אל תוך פירוש רש"י והתוספות. הגה מספר דוגמאות.

(ד) מו"ק יט ע"א וכתב: הדבר פשוט שאיזה תלמיד טועה כתב בגליון.⁹⁰

(ה) גיטין פח ע"א, העיר על דברי רש"י: נ"ל הגה"ה היא ומתוס' פ"ק לקחו לפרש כך.

(ו) חגיגה יט ע"ב על תד"ה בגדי: ואין ספק דאיזה תלמיד טועה כתבה בגליון והמדפיסים הכניסוה בפנים.⁹¹

82 שם קמד ע"א.

83 שם קלח ע"ב.

84 יבמות פד ע"א.

85 שם קיג ע"א.

86 ב"ב נד ע"א.

87 ברכות יג ע"א.

88 ההערה בסוגריים אינה נמצאת בספר הגהות הב"ח. ועל המוסיפים הערה זו היה להעיר שכן הגיה גם רש"ל.

89 יש לציין לדברים האמורים בפירוש הר"ן לגיטין, ראש פ"ה, אות ד: הב"ח הגיה כאן שהפ"י הוזה נמוקי יוסף. היות שכתבתי לעיל הערה 6, כי לא אדון בהגהות לר"ף, הבאתי דוגמה זו רק כהערה בלבד. וראה מה שכתבתי בעניין זה במאמרי, 'ספר נמוקי יוסף לר' יוסף חביבא', סידרא, ד (תשמ"ח), עמ' 146.

90 וכן עירובין נו ע"א, רש"י ד"ה ואין תקופה: נ"ל הגה"ה. שם, סח ע"א רש"י ד"ה עד: ס"א נמחק והגה"ה היא. ויש להוסיף כי גם הרש"ל מחקו.

91 וכן כתב בשבת קלט ע"ב, ר"ה י ע"ב, ב"ב מא ע"א, ע"ז ה ע"ב, ו ע"א.

(ה) הגהות ותיקונים

האמור עד עתה על הגהות הב"ח, עם שהוא מהווה אחוז ניכר בהגהותיו, אין הוא החלק העיקרי שבהן. ברור לכל מעיין כי ר' יואל התכוון בהן, בראש ובראשונה, לתקן את נוסח התלמוד ואת נוסח רש"י והתוספות. בתקנו את הנוסח מצאנו לעתים שהוסיף קטעים חדשים,⁹² ועשה זאת כנראה על פי עין יעקב. אולם בדרך כלל רוב תיקוניו הם תיקוני סגנון קלים, המייפים ומבהירים את לשונו של הכותב.⁹³ כשבא המוציא לאור של הגהות הב"ח למסור לנו את תיקוני הב"ח, הוא נהג להעתיק רק את הנוסח המתוקן, מבלי שמסר לנו מה היה הנוסח הקודם. מובן שבשיטה זו יש חסרון, שהרי אין לדעת מהו הנוסח האחר. לכן ראה המוציא לאור לנכון לציין ע"י הסימן " (גרשיים) את תחילתו וסופו של הנוסח המחליף את הנוסח הקודם. יש בכך הקלה מסוימת למעיין, אולם אין בזה משום פתרון מוחלט להעדר הנוסח הישן לפני הלומד. ברם, כשהדפיסו את הגהות הב"ח בגליון דף התלמוד, השמיטו המדפיסים את הסימן הזה,⁹⁴ וכתוצאה מכך אף הפתרון החלקי הזה אינו ידוע, ולפיכך יש מקומות שנתקשו חכמים בהבנת דברי הב"ח. להלן כמה דוגמאות לכך.

(א) עירובין מב ע"ב, רש"י ד"ה אי נמי בקופץ מספינה לספינה. ובאור מחיצותיה של זו לא שבת לרבה אין יכול להלך בזו ולרבי זירא שרי.

בהגהות הב"ח כתוב: ד"ה אי נמי וכו' אין יכול להלך לזו. ר' משה שטן בחידושו על עירובין, באר משה, ברוקלין, תשנ"ב, דף רכט ע"ב, כתב:

הב"ח מגיה "לזו" ואין שום הבנה מה הכריחו לזה, ולדעתי הגירסא "בזו" עוד יותר טוב מלהגיה לזו. וחושב אני שלפני הב"ח היה הגירסא בפרש"י לזו והגיה בזו תחת לזו, והמדפיסים חלפו זה בזה.

והנה בספר הגהות הב"ח נדפס כך: ד"ה אי נמי וכו' אין יכול "להלך"⁹⁵ לזו. דהיינו תיקון הב"ח הוא במלה: להלך, ולא במלה: לזו. ואכן, עיון בדפוס ראשון של התלמוד מגלה כי

92 כגון בברכות י ע"א, נג ע"ב, סוטה יד ע"א וע"ש בהגהות רצ"ה חזית (לפי דק"ס השלם על סוטה תוספת זו נמצאת רק בעין יעקב ובמנורת המאור, ולא בכל מקור אחר בכ"י או בדפוס), ועוד. גם בתוספות הוסיף קטעים חדשים כגון בברכות ח ע"א, והוא פירוש הרא"ש הנדפס בעין יעקב. אבל לא נהג כך בקביעות. ראה לדוגמה רש"י בקידושין עא סע"א ובהגהות הרש"ש שם. או לדוגמה, בעין יעקב מגילה ס"י כט, נמצא תוספות שאינו לפנינו והב"ח אינו מעיר עליו, ויש עוד מקרים כאלה.

93 מכאן ואילך איני מציין מראי מקומות לאמור, משום שהמעין ימצא בנקל את ההוכחות לכך. כשאושר ואדון במפורט בדבריו, אחזור גם לציין מראי מקומות.

94 יש לציין, כי במסכת הוריות בדפוס וילנא לא נדפסו הגהות הב"ח בגליון דף התלמוד (מחוסר מקום), אלא הדפיסו בסוף המסכת. לכן נמצא שם הסימן " (גרשיים), כפי שהוא מצוי בספר הגהות הב"ח. המעיין יכול לקבל משם תמונה על המצב של הגהות הב"ח טרם הדפסתן בגליון התלמוד.

95 יש לציין כי בספר הגהות הב"ח, וכן כתב המעתיק בהקדמתו, מקומם של הגרשיים הוא בחלק התחתון של התיבה. מטעמים טכניים איני יכול לעשות כן, ולכן הודפסו הגרשיים למעלה. לעצם העניין מובן שאין בזה כל שינוי.

הגהות הב"ח ז"ל מסכת תגינה כט

כו' בע"כ הא לקתי אסוד וכו' ומשמעין לר"מ. חוס' ד"ה קשיא וכו' לא משמע ליה הכי בס"ד. ד"ה כאן וכו' דנגיעה דהעשר וכו' דיש לומר. ד"ה הא בנהמא וכו' הא באכילה נ"ב [פי' מתניתין באכילה] דנהמא נוטלין לחולין [והא דנכורים] נגיעה דנהמא חין נוטלין אף למעשר וכ"ס לחולין וכו"מ ומקמא חפילו כי מוקים לה כולה באכילה [לא התוקמת] אלה לר"מ.

דף י"ט גמרא אמר עולא בעיה מינה וכו' ואמר לר' תניתיה. תוספות ד"ה ניגזור וכו' דאי מהוס וחילה הא בשל יס וכו' כדמין פ"ה דמקוואות. בית הלל. ד"ה ר' יהודה וכך היא ההגעה וה"ג בפר"ח וכו' לא קשיין דהא לקא מיתמי. ע"ב תוספות ד"ה כחחוננה וכו' הוי חיבור והוה במסכת טהרות פרק גמטי. חנן ומיתמי לה וכו' שלם באמצע וכן משמע בפ' שני דניטין. גה"ד פרקי פרי"י נ"ב אבל בפ' גמרא דע"ו פי' בדרך אחר. בה"ד למשפט מהך להכא ההוא נשיתו דלעיל הוה להטיל וכו' בדהבו כל ראשון ולא קאמר דשמי התם משום דליכא חוקה כלל ומינה כהיא דלעיל גמחק. בה"ד דקטפרס שבוצו וכו' גלראשון הוה חיבור ובהכי מארזינן וכו' התם בניטין דקטפרס היא היצוד ולמסיק לענין וכו' יש לדחות הך קושיא דלה מוקי וכו' ע"ה כהטפיח חיבור ולא ההוא דלנוק כנ"ל ומינה חניה כהדיא נמחק. בא"ד גבי המערה וחביה לכור כנ"ל ומינה יין נסך נמחק. בא"ד ופי' מדמה התם לגיטתה ובה גיטתה וכו' דלה דמי לרגליו של ראשון נוגעות וכו' הר"י התם דהכיח דלנוק וכו' או ימפן טפיר דכח כנ"ל ומינה היה נמחק. בה"ד דלע"פ יש ארבעים וכו' לקמן אפרס נ"ב בדף כ"ה בד"ה כעניה. ל"ה בנדי עם הארץ וכו' אבל משום ע"ה עזמו לא מיישינן וכו' אבל המתכנות והמוכנות וכו' חרס המוקפים נמיד פחיל טהורין חלמא ללא תמחא לה נמוש ולא כליטט וכי חנן וכו' והפילו חביות המוקפים נמיד פחיל הרי חלו טמאים ההו וכו' המניח עם הארץ בחוך ביחו לטמרו בזמן טרוחה. בא"ד וכי דוחה את הנכסין והיולחין מרחת דנחש כנגב (הבל קשיא לי וכו' ע"ה בקיחין דהיסט) ח"מ ונ"ב לא הנהייה לא בתום פ"ז בנות כותים ולא בפ' הנוקין ולא בפ' ה"ר שהיו פ"ז לטהרות והין כפק דחיה חלמוד טועה כחצה בגיליון וההדשיפויס הכניסיה בפנים חלע שהרי לא נחייבה לה בתירונו של ר"מ ולא בפ"י ה"ר ר' משה והתלמיד הבין דהכי חנן והיו עס כליס כל אותן הכלים כחליין מדרס והין זה חלל משום דהבדלין טמאוס דהתמחין מדרס וע"ד ר' יוסי הבין נמי הא דקאמר ר' יוסי אלה שהין ע"ה בקיחין בהיסט כלומר ולפיכך טמחין בהיסט וטעות הוא לפרס כן חלל הכי הנן והיו עס כלים טמאים מדרס פי' כבבר טמחו הכלים טומאת מדרס ופליגי בה חנאי ר"מ אומר בית הבד טמא ההוס דכבדלין חין חושפין בטומחה ונטמחה בכלים טמאים מדרס דמטמחין חלס וכלים ותורו וטימחו את הכל ור' יהודה אומר בית הבד טהור דטהורים על טומאות ולוי כוחיל וחבר זה טיהרם לכך ור' יוסי בר"מ ס"ל חלל דסבר דחושפין למגע אבל אף בקיחין ונטמחו על ידי שהיסטו לאותן כלים חע"פ שלם נגעו בהם.

ר' ירמיה וכו' ואסורה מלמכול לא מפייע לך מדי. ד"ה המטמחו הנותן לו טומאה. ד"ה העשלו וכו' הד"ל עם ד"ה וקשיא הך. ד"ה נפסק וכו' כלום בס"ד ואח"כ מ"ה וקשרחיה וכו' ורבותיי הפרשים השוס לניורח של עם הארץ. ל"ה כיון לכלים וכו' ווו סבורה שחילו של חול בן אסחא. תוספות ד"ה ר' הלעזר וכו' ר' הלחמן דחנן כפרק. ד"ה כיוח וכו' פרס"י קודם שהיתה כנ"ל ומיבת שלם נמחק. בה"ד דחידך פירקין דמין כלים וכו' וקאמר ר' ישמעאל כמה גדולים דכרי חכמים וכו' דמשמשי בטהר וקודם שחרג כולו נטמח כפרס"י וכו' ופ"י נחרח דעירובין דף ז"ט נ"ב ע"ס בתוספו ד"ה היה אוכל. בה"ד לכלים הנגמריה בטרהר ומוקת לה לקמן משום ניגורח דע"ה קשה מתי איריא וכו' דקקת לקמן.

ע"ב חוס' ד"ה והמניח וכו' ומתי שחא סיפח דהא קת חוי לכו דנגעו דקחני. בה"ד לא יטמחו בטעמח עין חלל כדכי שיחוס וסחוס ויגוב כדמין בפ' נחרח דע"ו ועוד לא היה לורך לאוקומי בפ' נחרח דע"ו רישא במטהר וכו' תשוב שיניח דמי ליה חין חלס חסמר כו' חוקת גס התם בע"ו וכו' כי פריך מ"ס רישא חסוס חין חלס חסמר מה טבול חברו כו' בלאו הכי חיקטי ליה ליחוס טמא יגעו בהם וכו' טמא נגעו וכן. ד"ה ככא וכו' דלוי למו הכי.

פרק ג

רע"י ד"כ חומר וכו' ששניהם טמחין נ"ב עיין בדף כ"ב במ"ג התוספות בד"ה מתי חיבא. ד"ה נוטה חת התרומה בחבית של חרס שאינו כוגע. ד"ה הכלי המרף את מה שבחוכו (חב) חביות חובלין הרבה תוספות ל"ה חומר וכו' ליכא כלל דדרח דטומאה והכי נמי לא (חב) הויב חעת לעת שבגדה חסוס דליכא דררח דטומאה כלל כדמרינן בפ' קמה דנדה ובגוי חובלי מרחה. ד"ה הגושט וכו' את התרומה בכ"ח ובכלד שלם יגע בה וכו' את התרומה בחביות של חרס והינו כוגע באיורח קשה לפירושו דכיון דחשיב ליה וכו' למחא כלי חרס כמו זכאם כן. בה"ד בגדים אחרים מנלן חלמוד לומר טמא חס כן מה ח"ל בגדיו פרט לחלס וכו' וכו' לא יטמח כלי חרס הפילו כנ"ל ומיבת לפרט פי' נמחק. ד"ה כלים וכו' גומטין לב עליהן לשומרן.

דף כ"ח תוספות ד"ה החונן וכו' משמע ליבאל טבילה חין חבל וכו' משמע דלא (חב) בעי הערב טמא וגם. בה"ד אחר תמיד של ערב תסתרי לתו לא מתחייב כיון דכתיב עליה גבי עולה ומינה. בה"ד ורבותא נקט דהע"ג דכביאורו שחרית כנ"ל ומיבת דהם נמחק. בה"ד מטמח את הקדש וכו' בה"ד להשתמש בהן לזורך חולין וכו' הערמה עדיפת טפי מחלו וכו' מביא הר"י כייעתא מהא דאמר וכו' והל טמחה מהכיח דמרינן. בה"ד החאי יטמח ויטבול הא מטמח וקא' ומתי קאמר כנ"ל ומיבת וקיימח ליה נמחק. בה"ד ותי מטמחין ליה בעי הערב טמא וכו' חלל ודתי דאף בצינורח של ע"ה לריך הערב טמא ועוד דקאמר לקמן שהיו טמחין את הכהן בהורף וכו' כשביעי שלו כדלקמן הילכך.

דף כ"ח תוספות ד"ה החונן וכו' משמע ליבאל טבילה חין חבל וכו' משמע דלא (חב) בעי הערב טמא וגם. בה"ד אחר תמיד של ערב תסתרי לתו לא מתחייב כיון דכתיב עליה גבי עולה ומינה. בה"ד ורבותא נקט דהע"ג דכביאורו שחרית כנ"ל ומיבת דהם נמחק. בה"ד מטמח את הקדש וכו' בה"ד להשתמש בהן לזורך חולין וכו' הערמה עדיפת טפי מחלו וכו' מביא הר"י כייעתא מהא דאמר וכו' והל טמחה מהכיח דמרינן. בה"ד החאי יטמח ויטבול הא מטמח וקא' ומתי קאמר כנ"ל ומיבת וקיימח ליה נמחק. בה"ד ותי מטמחין ליה בעי הערב טמא וכו' חלל ודתי דאף בצינורח של ע"ה לריך הערב טמא ועוד דקאמר לקמן שהיו טמחין את הכהן בהורף וכו' כשביעי שלו כדלקמן הילכך.

האן לעפער בצי בונה וכל סכן בתרומה: הכי גרסין מה כלים דלא מיכומי
אף דאדם סמי דלא מיכומי: חדר לית סמוטפת ויודדת מקום גטו וים זה
ארבעים סאה וזוטבל כיה לא עלתה לו טבילה מסוס דמקום קטפרס הוא
מקום זקוף ויתר תרוא וארבעים סאה סנו איתן במקום אחד ותמן הגזון

גיגור אטוחדלת פירם רמי מיוחדת מהר גבוה ויס ג
עלת פס טבילה דקטפרס איתו חסור והרי פו וכן סתוה
פי סל רמי דפסיל מטעם דאין מעקה מטרה בזחלין אלא באסכור ד
בתורת סהים ומיהו אומר יאר אלחין יאר אלחין עב טעם ראשון עיקר מדגזירין גל
יס רמי מטוס זחילה אן ככל יס

לא למקמיין לה כרבי יוכי דאמר במסכת
מקואות כל הימין כמקוה והיה קפה לתור
מאי קאתר מטוס חדר לית סל מי גטמים
הא כשל יס מיו לא מהני כדתמן בית הלל
אומ' אין מטבילים בחדר לית ומסתבר בכל
חדר לית מיירי מרלא הזכר ליה בהריא
גטמים ולפי ראשון מחא זמיהו אכתי יס
להקסו דקטפרס הוא חיבור לפסן מקואות
כדפרסם הכי וחס כן למה לא מהני זוא
היה טעמא מטוס זחילה תתן טעמי

לא כאילו לא טבל למעשר זרבבא
דמיתין מטוס חולין הויה ה
דמהיז אף בלא סוכה דרמי מטוס מעשר
אף כי החוק לחול' קתני רישא דלא מהני
הר' אלחין ועוד ולרמי מטוס רישא היהי
אומר דטעמי דירף לא החוק כלל למעשר
מהחוק לחולין דלא עקר דעתו לגמרי
מעשרו טבל ועלה סו
ועברו לחובסמה ספרים סתי בהריא לח ו

רבי יהודה אומר מאיר היה אומר
מטבילין בעליו ג' רמי חלל
דרבי יהודה כו' והכי פ' מטבילין בעליו
מטעם גור אשין וכל סכן גור זחית ולא
פלוג עליה רבי יהודה מרלא קתני ליה
ואני חולק עליו והא הניח רבי מאיר אומר
בין בעליוהו פלג בתחומה זאי אומר
בתחומה ולא בעליוהו וכו' ולטעם הכתוב
בספרים אן להעמידה ראש כן מקמיין
קסיין איהי ומאי חזי רביית לבתריית כל
זה פ' דלא מיהו יס טייטב גירם הספרים
ובקיהו הכעה ה' בספי רבי יהודה אומר
רבי מאיר היה אומר בתחומה ולא בעליו

דאית ליה גור זחית ולא גור אשין מכלל
דל יהודה אית ליה גור אשין דמירקאמר
רבי מאיר אומר מטעם דאין הוא מודה
לו זכרין והכתיב רבי יהודה אומר רבי
מאיר אומר כי בתחומה בין בעליוהו וזאי
אומר בתחומה ולא בעליוהו אלמא לית
לגוד אשין ומתלי אהרדי לא קסיין דקיא
מיתין רבי יהודה תאיר אמר ולא בעליוהו
סינו לפי דעתו סל רבי יהודה אבל לסברא
סל רבי מאיר אף בעליוהו כסס מורי
בתחומה

הראשון טהור והשיני טמא אמר רבי יהודה אם חזר גלו של ראשון נוגערת במים
אף השיני טהור אמר רב נחמן אמר רבה בר אבונה מחלוקת במעלות דרבנן אבי
מטומאה לטהור כדרי חבל אף השיני טמא והיינו דרבי פדת אר אמר רב נחמן אבי
דבה בר אבונה מחלוקת מטומאה לטהור אבל במעלות דרבנן דרבי חבל אף השיני
טהור ופליגא דרבי פדת אמר עולא בעי מיניה מרבין חנן לרבי יהודה טהור להטב
מחטין וציבוריות בראשו של ראשון גור אחית אית ליה לרבי יהודה גור אשין ל
לית או דילמא גור אשין נמי אית ליה אמר ליה תניתנה שלש גמניות בנוזל העליל
החחונה והאמצעית העליונה ותחתונה של עשרים עשרים סאה י' אמצעית
ארבעים סאה וחדר לית של גשמים עוברת ביניהן רבי יוחנן אומר מאיר
מטביל בעליונה ותניא רבי יהודה אומר מאיר

כאן למעשר ומנא תימר דחולין לא בעו בוונה
דחנן גל שנחלשו וכו' ארבעים סאה ונפל על
האדם ועל הכלים טהורין קתני אדם דומיא
דכלים מה כלים ולא מיכווני אף אדם ולא
מיכווני וממאי דילגמא ביושב ומצפה אינתי
יתלשה גל עסיקין וכלים דומיא דאדם מה אדם
דבר כוונה אף כלים דמכוין להו וכי תימא
ביושב ומצפה מאי למימרא סלקא דעתך אמי
ליגוד דילמא אתי למוטבל בחדר לית של גשמי
אינוני גיגור ראשין אטו בויפין קא משמע לן
דלא גזרינן ומנא תימרא דלא מטבילין בכיפין
דחניא מטבילין בראשין ואין מטבילין בכיפין
לפי שאין מטבילין באויר לא מיהא דתנן פירות
שנפלרו לתוך אמת המל' ופשט מי שידיו טמאות
ונשלין ידיו טהורות ופירות אינן בכי יותן ואם
בשביל שידו וידו ידיו טהורות והפירות
הרי הן בכי יותן אינן כהרבה לרב נחמן הטובל
לחולין והחוק לחולין אסור למעשר החוק אין
לא החוק לא הכי קאמר אף על פי שהחוק
לחולין אסור למעשר אינן כהרבה לרב נחמן
כאילו לא טבל מאי דאו כאילו לא טבל כלל לא
כאילו לא טבל למעשר אבל טבל לחולין הוא
סבר דחי קא מרחי ליה נפק דק ואשבח דחניא
טבל ולא החוק אסור למעשר ומותר לחולין
אמר רבי אלעזר טבל ועלה מחוץ עצמו לכל
מה שירצה: מיתבי עוזהו רגלו אחת במים
והחוק לדבר קל מחוץ עצמו לדבר חסור עלה
שוב אינו מחוץ מאי לאו אינו מחוץ כלל לא
עודיותו אף על פי שהחוק מחוץ עלה אם
לא החוק מחוץ ואם החוק אינו מחוץ מאן
חנא עודיותו רגלו אחת במים אמר רבי פדת רבי
יהודה היא דתנן מקה שנמדד ויש בו ארבעים
סאה מכוונת וירדו שנים וטבלו זה אחר וזה

האן לעפער בצי בונה וכל סכן בתרומה: הכי גרסין מה כלים דלא מיכומי
אף דאדם סמי דלא מיכומי: חדר לית סמוטפת ויודדת מקום גטו וים זה
ארבעים סאה וזוטבל כיה לא עלתה לו טבילה מסוס דמקום קטפרס הוא
מקום זקוף ויתר תרוא וארבעים סאה סנו איתן במקום אחד ותמן הגזון
קטפרס אית חיבו וף אף אדם קטפרס
מתי און טובלין בן לפי סאין מי גטמים
מטהרין דרך חוליתן עד סיהו סקון דרך
אסכור דתיהא בתורת סה' אי מה מעיין
מטהר בזחלין אף מקום מטרה בזחלין
תליד לנת אף מעיין זכור תקוה מ'ס יהיה
טהור המעין מטרה בזחלין והמקום
באסכור ורבי: האו גרים הדר לית
ראשון אחר מראש הגל כשהוא מניב
לארץ: טפסן אמצעיותו סל גל
סעור באור כהן ספה ואם הוסיט כלים
למצלה והטבילין כסיפא אינה טבילה
כדפרס ואילו: סאין מטבילין באויר
סלא אמר תורה מקוה סל אויר לטבילה
דיו טהורות אף על פי סלא כחוק אפירות
אין כפי יותן דכפיין גבי הכסר יותן
דמיהו רבי יתן דטחא ליה: ואם כסביל
סידחו דיו כחוקן לטול פירות הוי הני
כפי יותן ומקבלין טומאה מעכסין: יון
דטכסון להרחי דיו גלי רמיהו דניחא לו
כהך טפילה סעל דיהו הדיח דיו: החוק
אין אס סתסון הוא הויה טבילה לחולין
טבל ויכא ועלה מן המים מחוץ עצמו
בטבילה טבל ככר לכל מה סירכה
מא לא אינו מחוץ כלל כלום בין סתסון
עצמו כפעת טבילה טביל קל בין סלא
האזין עצמו לכלום סוכ אינו מחוץ
אם לא החוק למס דבר טבל פתס
לחזיק לכל מה סירכה דאל אס החוק
לקל אינו מחוץ לחמורה דאיתין ליה
לרבר קל: מתאן תאך רמסום ערמ כמים
חסוב ליה כחולית טבילה וף על פי
סהחוק מחוץ: והסמי טחא סהרי סר
סאעור כמים סעל הרחסון: מחלקת
דרבי יהוד' ורבין כשהיתה טבילתו כסביל
אחת ממעלות סל חסמים כגון האזין
ואחוסר כפמים סכרסין טבילה לקודם
זאית טחא טומאה דאריתא כהיהו קאל
רבי יהודה רמיהו ליה רגליו סל ראשון
מנעיות כמים דאמריין גר אחית מים
סעלח כאילו הן בחוקה: והיינו דל פדת
דאזין לעיל הארעיותו כרבי יהודה ולא
כרבין אלמא לרבין אפילו לגבי מעלות
לא מהי עריותו והא חזקת דאמר החוק
לקל אקור לחמור מעלות מיהו: איכא
דאמרי ס' הא גרסיין ועל' דרבי פדת
דאילו לרב נחמן הא דעריה החוק לקל
החוק לחמור רבי חבל הוא דהא לא
פלגי רבין עליה דרבי יהודה לא מטמאה
דאוריתא לטהרה ויטרות סטעון כו זכ
ועסרין סמין מול' גן מאיר: כד' יסו
סל ראשון כפודו במים גמיות גמיות
כסל ססול' הרי סקוריס וול' סל' וכן
סל איתן סל ארסן חתונה ועליו: א
לחצות ססל מידון מטעם הא עובר
כסיין ומכרתין: ה

הנוסח שם בדברי רש"י הוא: אין יכול להלכה לזו. וא"כ ברור עתה, שהב"ח הגיה רק את הטעות במלה: להלכה, ואילו בשאר הדברים לא הגיה מאומה. א"כ כותנתו מבוארת יפה, ואין מקום לשאלת ר' משה שטרך.

(ב) חגיגה יט סע"א: אמר עולא בעי מיניה מרבי יוחנן... א"ל תניתוה.

בהגהות הב"ח כתוב: אמר עולא בעיא מיניה⁶ וכו' ואמר לי תניתוה. לכאורה רצונו של הב"ח לתקן תיקון קל, היינו במקום: אמר לי [לפנינו: א"ל], צ"ל: ואמר לי. ברם בדק"ס (דפי הספר דף לו ע"ב, אות ג) כתב: "אמר ליה תניתוה כ"ה בכל הדפוסים הישנים ולפי הגמ' הגיה הב"ח אמר לי". כלומר, על יסוד הנוסח הישן (אמר ליה) אנו מבינים כי הגהת הב"ח היא הגהה הרבה יותר משמעותית (אמר לי).

אלא שניתן לפרש את כוונת הב"ח בדרך נוספת. בספר מצור דבש, לר' דוד צימרינג, [ת"א?], תשל"ד, כתב שצ"ל בהגהות הב"ח: בעאי מיניה מר' יוחנן. לדבריו כוונת הב"ח להגיה שצ"ל: בעאי, במקום הנוסח: בעי. היינו, היות שעולא הוא המדבר כאן, הרי שהצורה הנכונה היא: בעאי, אלא שלדבריו נפלה טעות דפוס בדברי הב"ח.

ועתה נשאלת השאלה, מה אכן היתה כוונת הב"ח. כדי להשיב על כך אנו פונים לספר הגהות הב"ח. שם כתוב: אמר עולא "בעיא מינה וכו' "ואמר לי" תניתוה. לאמור, הסימנים מלמדים אותנו כי הב"ח תיקן בהגהה זו שני דברים. הוא תיקן את הנוסח הקודם של המלה "בעיא", ואת הנוסח הקודם של "ואמר ליה". נמצא שכל אחד מהחכמים צדק בדבריו, אלא שנראה שלא עמדו על הגהת הב"ח בשלמותה.

בדוגמה זו אנו יכולים לאשר את דברינו גם מהמקור עצמו, שהרי מסכת חגיגה עם הגהות הב"ח נמצאת בבית הספרים בירושלים. הבה נבדוק בה את נוסח הדפוס ואת הגהות הב"ח. כך נמצא שם, ראה צילום בעמ' 359: אמר עולא בעי [כאן יש אות מסוימת מעל המלה, אבל קשה לקוראה, וגם קשה לדעת אם נכתבה מעל האות י' או משמאלה]... ובראשו של ראשון. גוד אחית אית ליה לרבי [בין האותיות ל' ר' ומעליהן, במלה "לרבי", נכתבה האות ר', וקשה להבין מה רצונו, ומעתיק הגהות הב"ח לא העתיק זאת]... אית ליה אמר ליה [תוקן: ואמר לי] תניתוה. אנו רואים כי אכן צדק בעל ד"ס, וכנראה צדק גם ר' דוד צימרינג, אלא שכאמור לא הסבירו את כל כוונת הב"ח.

למדנו מכאן, עד כמה חשובים הגרשיים המראים את המיקום של התיקונים. כן ראינו, שניתן לשער בסבירות גבוהה, אף מבלי לראות את הגרשיים, מה היה רצונו של הב"ח לתקן, וזאת על פי בדיקה של נוסח התלמוד בדפוסים קודמים. הבה נראה עוד שתי דוגמאות שיבהירו זאת, וגם נלמד מהן שבדפוסים מאוחרים שיכשו את הגהות הב"ח מחמת שלא הבינו אותן.

(ג) ברכות ב ע"ב: והדר פשטו לה מברייתא.

בהגהות הב"ח כתוב: והדר פשטי ליה מברייתא.

הגהה זו אי אפשר להבינה אם אין אנו יודעים את הנוסח בדפוס ראשון. ואכן ר' דוד צימרינג כותב כאן: "והדר פשטו לה, כלומר את הבעיא כלעיל"⁹⁷ ובעו לה, וההגהה בשם הב"ח ליה ט"ס". יתר על כן, כיוון שהוא לא ידע היכן ממוקם הסימן " (גרשיים), טעה במיקום הגהת הב"ח. אמנם בספר הגהות הב"ח נדפס: והדר "פשטיה"⁹⁸ לה מבריתא. לאמור, תיקון הב"ח הוא במלה "פשטי", ולא במלה "ליה". עתה נבדוק את נוסח דפוס ראשון. בדפוס ויניציאה שנת ר"פ, ד"צ ירושלים, תשכ"ח, הנוסח הוא: והדר פשיט"⁹⁹ לה מבריתא. עתה מובנת הגהת הב"ח. הוא התכוון להגיה: פשטי, במקום: פשיט, שהרי ברור שיש בדפוס ויניציאה טעות דפוס כתוצאה משיכול אותיות. אלא שבדפוסים מאוחרים שיבשו את הגהתו, מחמת שלא הבינוה.¹⁰⁰

(ד) מכות ח ע"ב, תוס' ד"ה והוא: קשה [לר"י] דהיינו דוקא, והגיה הב"ח: קשה לרש"י. דבריו תמוהים כמוכין.¹⁰¹ והנה בדפוס ויניציאה שנת ר"פ, הנוסח הוא: "וקשה לרש"י", וכנראה נוסח זה היה לפני הב"ח. א"כ ברור שלא ייתכן לומר שהב"ח תיקן שצ"ל: קשה לרש"י, שהרי נוסח זה נמצא לפניו, ואין הוא צריך לתקן מאומה. ברור כי הב"ח תיקן: קשה לר"י, כמו שגם תוקן בדפוסים שלפנינו, אלא נראה שהמעתיק רשם רק את תחילת דברי התוספות, ולא רשם את תיקונו של הב"ח, ונותר בידנו שהב"ח מתקן כביכול שצ"ל: וקשה לרש"י. בדיקה בספר הגהות הב"ח מראה ששם כתוב: קשה "לרש"י דהיינו. והנה מיקום הגרשיים על המלה: לרש"י, מלמדנו כי זו המלה שהב"ח הגיה, וא"כ ברור הוא שנפלה טעות בספר הגהות הב"ח, וצ"ל: קשה "לר"י.

לעומת האמור עד עתה, ברור לנו כי קל יותר להבין את מטרת ההגהות כאשר נאמר בהן כי ר' יואל מחק מלים מסוימות. או אז מונח לפנינו הנוסח הישן עם תיקונו של ר' יואל, והמעייין מבין היטב מה ר' יואל רצה לומר.

יש מקרים נוספים שבהם יכולים אנו לעקוב בקלות אחר תיקונו של ר' יואל. כאשר הוא מפריד שני קטעים ברש"י, והופך אותם לשני דיבורים נפרדים, או להיפך – כאשר הוא מאחד שני קטעים, והופכם לקטע אחד.

פעמים שר' יואל אינו מגיה כל עיקר. הוא מציין כי ברי"ף או ברא"ש הנוסח שונה מהנוסח שלפנינו, אולם אינו מחווה דעתו אם יש להגיה כאותו נוסח. לעתים יציין באופן סתמי שבספרים אחרים הנוסח שונה מהנוסח שלפנינו, ולא יחווה את דעתו.

97 היינו: דלעיל, שכתוב שם בגמ': ובעו לה מיבעיא וכו'.

98 נראה שצ"ל: פשטי.

99 רש"ל הגיה: והדר פשטו, ובדפוסים מאוחרים קיבלו את הגהתו, והדפיסו לפיה.

100 כבר העיר על כך הרב דוד יואל וייס, אור תורה, שנה טו (תשמ"ג), דף קעד ע"ב, וחזר והדפיס זאת גם בספרו מגדים חדשים, על מסכת ברכות, ירושלים, תשמ"ט. יש לציין שהוא קבע את כוונת הב"ח רק על יסוד נוסח דפוס ראשון, ולא נסתייע מספר הגהות הב"ח. אמנם במקרה זה צדק, אבל כפי שראינו לעתים כוונת הב"ח להגיה כמה דברים, וזאת נדע בכיחוד רק ע"י עיון בספר.

101 כבר נתקשה בזה ר"נ גשטטנר בספרו להורות נתן, וכתב: "ואין לו מוכין".

ו. האם ההגהות נעשו על פי כתבי יד?

ר' יואל אינו מציין בהגהותיו למקורות שהיו לפניו. אין הוא מציין למהדורות דפוס או כתבי יד, וגם אינו אומר כי הגיה על פי שיקול דעתו.¹⁰² כתוצאה מכך נחלקו חכמים בדבר המקורות שעמדו לפני ר' יואל בהגהותיו. לפנינו דברי החכמים הסבורים שההגהות נעשו עפ"י כתבי יד.

כך כתב ר' משה אליעזר בלינסון:¹⁰³

צא וראה כמה טרח רבנו הב"ח ז"ל בהגהותיו על כל הש"ס בצדי הגליונות, לישר הנוסחאות גם בדקדוקים קלי הערך, שלא נזהרו בם המדפיסים בזמנו, לדוגמא שבת (לה:): תוד"ה אלא "א"כ" הא דאמר – והגיה "דא"כ". (סד.) תו' מידי, ואפי' יפ"ת הותרה להם – והגיה ליקח יפ"ת כו'. (עג.) גמ' לא "מיזרקא" – והגיה "מיזדרקא". (קד.) להיכן "אוליכן" – אוליכם. וכדאי הגיה מתוך גמ' כ"י מדויק שהיה בידו, ולא הגיח מלהגיה אפילו חסרות ויתרות באותיות ממש!

וכן דעת ר' זלמן בריזל:¹⁰⁴

הב"ח עשה את ההגהות שלו רק [כדי] שכל דבר ודבר מחז"ל רש"י ותוספות יהיו כמו שהי' בהכתב יד שהי' אצלו, ולראיה הוא מביא את הגמ' סנהדרין (כד:). הגמ' אומרת "או דילמא בין בזו ובין בזו... ", וע"ז בא רש"י "לר' יוחנן בין בזה ובין בזה". הב"ח מגיה "בין בזו ובין בזו". אנו רואים שהב"ח לא הגיה חדושו, רק הגיה שבכתב יד שלו הי' כתוב כמו שכתוב בגמ' בין בזו ובין בזו, אם אחד השתנה את המלה הוא רצה לתקן את זה אפי' שאין בזה הבדל בהלכה או בהענין, אנו רואים איך שהב"ח הי' מדייק איך שהי' הכתב יד.

שני החכמים הללו סבורים כי העובדה שהב"ח תיקן תיקונים קלים ביותר, ואשר אין בהם חשיבות הלכתית, מלמדת אותנו כי עשה כן על פי כתב יד שהיה לפניו. לדעתם אין כל טעם להגהות אלו, אלא אם כן נאמר שהב"ח רצה להשוות את נוסח הדפוס עם נוסח כתב היד שהיה לפניו.¹⁰⁵

102 בסנהדרין יט ע"א ציין הב"ח על אחת מהגהותיו: "כנ"ל להגיה", ודומני כי לא מצינו אצלו לשון: נראה לי, כך נראה לי, וכדומה לאלו, במקומות אחרים.

103 בספרו שלמי אמוני ישראל, אודסה, תרנ"ח, חלק א, עמ' 59.

104 כפי שכתב ר' חיים אורי ליפשיץ בספרו אורי חיים, חלק ב, ירושלים, תשמ"ב, עמ' של.

105 ר' זאב וולף לייטר בספרו מתורתן של ראשונים, על מסכת גיטין, ניו יורק, תש"ו, כתב בכמה מקומות כי הגהת הב"ח מתאימה לנוסח כ"י (כגון, בדפי הספר דף כא ע"א רש"י ד"ה מה, דף נו ע"א גמ' ד"ה ורבה). ברור בעיני כי אין רצונו לומר שהב"ח השתמש בכ"י, אלא רצונו לומר כי הגהות הב"ח במקומות אלו מקבלות אישור ע"י נוסח כתב היד. וראה לדוגמה בדף כח ע"ב ברש"י ד"ה כי ההוא מעשה, שכתב שהגהת הרש"ש ברש"י מתאימה לנוסח כתב היד. והרי ברור כי הרש"ש לא השתמש בכ"י. וכעין זה מצינו בספר מצור דבש לר' דוד צימרינג [ת"א?], תשל"ד, בברכות י ע"א שכתב על הגהת הב"ח שכ"ה בש"ס כ"י. אף כאן כוונתו לומר כי הגהת הב"ח מקבלת אישור מנוסח כתב היד

כדומה להם כתב גם ר' ישראל הכהן: ¹⁰⁶

ולאחר נשיקת עפר רגלי הגאון (היינו הב"ח) ז"ל אדבר ולא אכחד כי הגה זו ורבות שכמותה ראיתי לו ז"ל במסכתא זו ולא ידעתי להם הכרח ולא צורך, ובחיי ראשי שלשון רשב"ם כאן כפי שהעתקתי הוא יותר נכון ומתוקן ומקובל לענ"ד עשרת מונים [וכ"ה בפירוש"ם שבהר"ף], אם לא נאמר דהגהותיו למסכתא זו מיוסדות ע"פ כתב יד מקורי של רשב"ם שנזדמן לידו, ¹⁰⁷ וזה הוא היודע [וכן נראה בכ"מ (=בכמה מקומות) בהגהות הב"ח שהגיה ע"פ כ"י ישנים ראה למשל בהגהות הארוכות רפ"ב דחגיגה ועוד]. ¹⁰⁸

על דברי ר' ישראל הכהן השיב ר' דוד יואל וייס, ¹⁰⁹ וכתב שקשה לקבל את דעתו שהב"ח הגיה על יסוד כתב יד. הרי הב"ח הגיה את כל הש"ס ומפרשיו, את הר"ף ומפרשיו, ואת הרא"ש. אם נניח שהגיה על פי כתבי יד, שואל הרב וייס, א"כ הרי היו צריכים להיות באוצרותיו כתבי יד רבים ומגוונים ביותר, ודבר זה הוא מן הגמנע. ¹¹⁰ ועוד הוסיף הרב וייס

(אגב, קצת תמוה שלא העיר כי הגהה זו של הב"ח נלקחה מנוסח עין יעקב). הדברים האמורים כאן פשוטים הם, ולא הארכתי בכך אלא להוציא מדעת צבי מלטר, מסכת תענית הוצאה מדויקת עפ"י עשרים וארבעה כתבי יד וכו', ניו יורק, תר"צ, מבוא, סוף עמ' ו, שכתב: "יש מן המחברים האלה כמו ר"י סירקיש והגאון מוילנא, אשר שאבו את שינוי הנוסחאות שלהם מכתבי יד שאינם עוד במציאות". לא נתברר לי על יסוד מה קבע את דבריו על הגהות הב"ח (על הגהות הגר"א, ראה לקמן פרק שלושה עשר, עמ' 455). בכל הערותיו לשינוי הנוסחאות במסכת תענית, לא עמד על כך ולא הוכיח זאת. המעיין במסכת תענית ימצא כי הגהות הב"ח מתאימה, בדרך כלל, לנוסח הנמצא בידנו כגון נוסח עין יעקב, או לנוסח הנמצא במיוחס לרש"י, וכדומה. גם אם מלטר נוכח תוך כדי עבודתו, כי במקום מסוים הגהות הב"ח אינה מתאימה לנוסח הנמצא לפנינו, אלא היא מתאימה לנוסח כ"י, עדיין לא ברור שהב"ח הגיה על פי כתב יד. עדיין ניתן לומר שהגיה כן מן הסברה. דברי מלטר שר' יואל הגיה "מכתבי יד שאינם עוד במציאות", נראים לי דחוקים, שהרי אף אם כתב היד אינו בנמצא, מכל מקום הנוסח שבו היה צריך להישמר לכל הפחות באחד מעשרים וארבעה כתבי היד של מסכת תענית, על פיהם ביסס מלטר את מהדורתו. ודע כי יש עוד חכמים שכתבו כי הב"ח הגיה על יסוד כתבי יד, ברם מכיוון שלא הביאו ראיה לדבריהם, אלא אמרו כן מצד הסברה בלבד, וסבחת אלו כבר הוזכרו כאן, לא מצאתי לנטון לציין אליהם.

106 בספרו יכרך ישראל, ח"ב, אשקלון, תשמ"ב, דף נא ע"א (בחיזושי לכ"ב דף לו ע"א), רשב"ם ד"ה לימא ליה. וראה עוד בעניין זה המובא לקמן בסוף הפרק משו"ת אפרקסתא דעניא.

107 וכן כתב שם, דף קכז ע"א (בחיזושי לעבודה זרה יא ע"ב), רש"י ד"ה היה תוצה לה: "ואלמלא הוכחנו בענין ככ"ד [=בכמה דוכתי] שהגהות הב"ח ע"פ רוב מקורן מכתבי יד".

108 הסוגריים המחביעים והאמור בהם הם של הרב נאמן, הוא הרב מאיר מאזוז ראש ישיבת כסא רחמים, שכתב הגהות על הספר, ואילו המוסגר בסוגריים עגולים הוא משלי.

109 בכתב העת אור תורה, שנה טו (תשמ"ג), סי' סב, עמ' קעד-קעה.

110 ועל כך העיר עורך כתב העת הרב נאמן, כי היות שהב"ח חי סמוך להמצאת הדפוס, ועדיין למדו בכתבי יד, לא רחוק לומר שהיו לכ"ח כתבי יד. ומ"מ כתב כי "איני גוזר אומר שכל ההגהות ע"פ כ"י, אלא שבכמה מקומות נראות ההגהות מקוריות כ"כ שכמעט מן הנמנע להמציאם מחריפות של הכותב. ויתכן שגם ההגהות התמוהות שזעיר עליהן החמ"ח [=הרב המחבר] יכרך ישראל נר"ו בכ"מ יתיישבו לנטון לפי דפוס וניציא".

ושאל: "וגם לא מצינו להב"ח בשאר ספריו (כגון בתשובותיו או בספרו על הטור) שיזכיר אף פעם אחת איזה גירסא בגמ' או בראשונים מכת"י שהיו לו".¹¹¹ את הראיה שהובאה מההגהה רפ"ב דחגיגה, דחה הרב וייס ואמר, שהגהת הב"ח שם מתבססת על נוסח הספר עין יעקב, וידוע¹¹² שהב"ח הגיה על פיו פעמים רבות.¹¹³

הרב וייס דן שוב בעניין זה בספרו,¹¹⁴ תוך שהוא מוסיף כמה פרטים על דבריו הראשונים. הוא הביא ראיה שהב"ח הגיה מסברה.¹¹⁵ עוד הוסיף כי יש מקומות שהב"ח הגיה על פי "ס"א", וייתכן שעשה כן עפ"י כתב יד. וזו ראייתו: במסכת שבת קיח ע"ב, רש"י ד"ה לא ראו, כתב בהגהותיו: "ס"א לא היה הופכו מרוב צניעות שכפושטו וכו'". והנה בספרו בית חדש, על טור או"ח, ריש סי' ב, כתב: "לא ראו קורות ביתי שפת חלוקי, פרק כל כתבי, כלומר בשעה שפושטו לא הפך החלוק ממטה למעלה... וכן נמצא בפירוש רש"י כתיבת יד בפרק כל כתבי וכן הוא בהגהת מהרש"ל לשם". הרי לך כי בכותבו: ס"א, התכוון לרש"י כתב יד.¹¹⁶

111 לא דק בדבריו. הב"ח הזכיר כמה וכמה פעמים ספרים ישנים שהיו ברשותו, אבל היזת שניתן לדחות ולומר שהכוונה לספרי דפוס, איני מציין זאת. אציין רק למקומות שבהם בחר שהתכוון לכתבי יד. כגון: "וכן נמצא בפירוש רש"י כתיבת יד בפרק כל כתבי" (ב"ח, או"ח, ר"ס ב), וראה בקטע הבא שהבאנו עניין זה בשלמות. "ובספרי רבינו [טור] כ"י ישן ראיתי כתב איפכא" (שם, או"ח, סי' רב, ד"ה וזגבילא). "העתקתי מסמ"ק ישן ומדויק... ובספרי דפוס שבידינו השמיטו" (שם, סי' שך, ד"ה ושאר כל). כן הזכיר סמ"ק ישן גם באו"ח, סי' מו, סד"ה והא דכתב רבינו. וראה עוד על "אלפס ישן" לקמן הערה 122. עוד מצאנו אצלו: "ובהגהת מיימוני בדפוס שבידינו... אבל בהגהת מיימוני בקלף כתיבת יד ראיתי" (יו"ד, סי' סט, ד"ה כתבו הגאונים). דברים אלו חזר הרב וייס וכתבם בספרו מגדים חדשים, על מסכת ברכות, ירושלים, תשמ"ט, דף קמב ע"ב, אלא שכתבם בשינוי מסוים, ואלו דבריו: "וגם הב"ח אינו רגיל בשאר ספריו להזכיר איזה גירסא בגמ' או בראשונים מכת"י שהיו לו". נראה שהשינוי בדבריו נובע משום שעמד אף הוא על מקומות בכגון אלו שכתבנו.

112 ראה לעיל הערה 92.

113 ר' חנוך הכהן עהרענטרוי דן בהגהת הב"ח, יזמא לח ע"ב, רש"י ד"ה רקבובית, וסבור שאין צורך להגיה. ראה דבריו בספר פרנס לדור, התכתבות אליעזר ליפמן פרינץ עם חכמי דורו, בעריכת מאיר הרשקוביץ, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 135. ר' נריה גוטל, בהערה 14 שם, דן בדבריו וסבור שהצדק עם הב"ח. ויש להעיר, כי ברש"י שבעין יעקב הנוסח הוא כהגהת הב"ח, והוא המקור להגהת הב"ח. יש להוסיף, כי בפירוש רגמ"ה על מו"ק בתוך קובץ ראשונים למסכת מו"ק, בעריכת ר"נ זק"ש, ירושלים, תשכ"ו, עמ' כד, הערות 152, 155, סבור המהדיר כי לפני הב"ח היה דפוס ספרדי עם פירוש רש"י האמיתי, ועל פיו הוסיף הב"ח דברים ברש"י. אולם גם הוא לא שם לב כי אין הכרח לומר כן, ובפשטות יש לומר כי הב"ח העתיק זאת מספר עין יעקב.

114 מגדים חדשים, ראה לעיל הערה 111.

115 בכרסת כד ע"א רש"י ד"ה זה התולה תפילין, הגיה הב"ח מה שהגיה, ואילו בחיבור בית חדש, או"ח, ריש סי' מ, כתב: "נ"ל שט"ס הוא" וכו', לאמור הוא הגיה מסברה.

116 אי אפשר לומר שהוא הסתמך כאן על מהרש"ל, מכיוון שמהרש"ל בהגהותיו אמנם מגיה כן ברש"י, אבל אינו מסתמך על כתב יד או על מקור אחר. לפיכך לא טוב עשה הרב וייס שכתב בסוף דבריו "וכן הוא בהגהת מהרש"ל ע"ש", שהרי המעיין מקבל את הרושם שהב"ח העתיק ממהרש"ל, ולא כן הדבר. ושמא רמז לכך המחבר בהוסיפו "ע"ש", לאמור שדבריהם אינם זהים.

נראה לי שצדק הרב וייס, וכי הגהות הב"ח, פרט לאלו שיש להן בסיס בעין יעקב, ופרט אולי לאלו שצוין בהן לנוסח הנמצא בס"א, הן הגהות על פי הסברה.¹¹⁷ ואכן, בדיקה שנערכה על יסוד שבעה דפים של דברי רש"י במסכת מגילה (אמצע כא ע"א – אמצע כח ע"ב) העלתה את הדברים הבאים:¹¹⁸

בדפים אלה כ-50 ד"ה בהם מתקן הב"ח לשון: מוסיף וגורע ומחליף מלים ואותיות. ב-18 ד"ה לא מצאתי שום עד הגורס כגירסת הב"ח. בכ-10 ד"ה מצאתי את נוסח הב"ח בעין יעקב. ברור שהב"ח תיקן על פי עין יעקב. לא כל פעם שהגהת הב"ח זהה לנוסח שבעין יעקב ניתן לקבוע שלקחה משם, שהרי אפשר שמסברה הגיה וכיוון בסברתו לנוסח שבעין יעקב, אך בחלק מהמקרים ודאי ניתן הדבר. בכ-10 ד"ה תואמים תיקוני הב"ח את הנוסח שברש"י שבר"ף. ממקומות אלו ניתן ללמוד שהב"ח השתמש ברש"י שבר"ף ותיקן על פיו. עוד בידינו הגהות הב"ח לרש"י שעל הר"ף. בדיקת הגהות אלה לדפים בהם אנו עוסקים כאן מלמדת שאת רוב רובן הגיה הב"ח על יסוד רש"י שעל התלמוד, ומכאן ברור שהב"ח קישר בין נוסח רש"י שעל התלמוד לבין רש"י שעל הר"ף.

ומכאן לכתבי היד: בכ-20 ד"ה בהם הגיה הב"ח יש לפחות כת"י אחד המביא נוסח דומה. ואולם בכמחצית מהם הנוסח נמצא גם בעין יעקב או ברש"י שבר"ף או בשניהם. הווה אומר שלא ניתן להוכיח שהב"ח השתמש בכת"י אלא מתוך בדיקת 10 ד"ה בלבד. אך הבודק מקומות אלה יראה שרובן ככולן הינן הגהות קצרות ומסתברות. מצד שני ישנם מקומות מהם ברור שלא הגיה הב"ח עפ"י כת"י, שאילו היה רואה את כתה"י היה מגיה בצורה שונה. הוסף לכך את כל אותם המקומות (שהוזכרו לעיל) בהם אין לנו עד המנסח כהגהת הב"ח, והרי לך המסקנה המתבקשת: הב"ח, ככל הנראה, לא השתמש בהגהותיו בכת"י, אלא ברש"י המובא בעין יעקב ובר"ף. הדמיון לעתים בין תיקונו לבין נוסח כתה"י נובע מסברתו הישרה. יתכן לטעון שהיו לו לב"ח כת"י שאין בידינו ועל פיהם הגיה, אך זו השערה רחוקה.

117 לכאורה יש לצרף לכאן גם את הביטוי "וכן הוא בספרי הדפוס" הנמצא בהגהותיו לר"ף כתובות, דפי וילנא, דף כד ע"א, המלמד כי היו לו גם כתבי יד. ביטוי זה אינו נמצא בהגהותיו לתלמוד, וא"כ לא היו לפני כתבי יד של התלמוד. אבל המעיין בהגהה בכתובות יראה כי הנוסח שבספרי הדפוס הוא בניגוד לנוסח שבדברי הר"ן, ולכן אפשר ואין לר"ף מכאן מאומה. אמנם בר"ף למגילה, דפי וילנא ד ע"א, אות ו, כתב: "גם באלפסי ישן ראיתי שאינו וכן בספר דפוס א' ראיתי שאינו". נראה שכאן משמע ש"ספר ישן" הכוונה לכתב יד, וכמו שראינו לעיל הערה 111.

118 דברים אלו נלקחו מחיבורו של א' ארנד (לעיל הערה 13), עמ' 120-121.

כמוכן יש לזכור שמסקנתנו אינה אלא מתוך בדיקה של חלק קטן מהגהות הב"ח למסכת מגילה, ומכאן ועד לקביעה החלטית לגבי כל מפעלו הגדול של הב"ח עוד רבה הדרך.

ואכן הבדיקה אינה שלמה. נבדקו רק שבעה דפים ובמסכת אחת בלבד. בדפים אלו נבדק רק נוסח דברי רש"י, ולא נוסח התלמוד. אף על פי כן סבורני שיש בבדיקה זו משום ראייה פורתא שר' יואל לא השתמש בהגהותיו בכתבי יד.

עם זאת יש להוסיף כי בכל ההגהות שנבדקו לא היתה הגהה שבה ציין הב"ח: ס"א. והרי דווקא ציון זה הוא בעל משמעות, שהרי כאמור לעיל, הרב וייס הראה כי בציון זה יש שהשתמש הב"ח לציין שימוש בכתב יד. מן הראוי היה לערוך בדיקה שתקיף את כל הגהות הב"ח שנזכר בהן הציון ס"א.

אכן יש לדעת שלעתיים מצאנו כי בציון: ס"א, אפשר שהתכוון הב"ח לנוסח עין יעקב¹¹⁹ או לנוסח הרי"ף והרא"ש.¹²⁰ אמנם יש לציין כי פעמים יביא את הנוסח הנמצא בעין יעקב או בראשונים, ולא יציין: ס"א.¹²¹

סוף דבר, לפי הנתונים בידנו, אין לדעת אם הגיה הב"ח על יסוד כתבי יד, או שהגהותיו מבוססות על סברה בלבד.¹²² כמו כן אין אנו יודעים לבטח את משמעות המונח: ס"א. מצאנו במקום אחד כי כוונתו לכתב יד, אולם אין ודאות כי גם במקומות אחרים זו משמעותו של הביטוי.¹²³

119 ראה ברכות ז ע"א: ונענע לי בראשו וקמ"ל שלא תהא. הב"ח הגיה: ס"א מאי קמ"ל. ברפואי ויניציאה רפ"ח, ש"ו, ובדפוס קראקא שס"ב, שע"ח, הנוסח כלפנתו. אמנם בנוסח הב"ח נמצא בעין יעקב, וראה שם בפירוש הכותב.

120 ראה לדוגמה, שם דף ל ע"ב, בהגהת הב"ח אות ב.

121 ראה שם י ע"א, הגהת הב"ח אות ב, ועוד.

122 כזכור, ראה לעיל הערה 6, אנו דנים בהגהות הב"ח רק לתלמוד. עם זאת מן העניין לציין כי ה' היימן בספרו, הלכות הרי"ף על מסכת פסח ראשון, ירושלים, תש"ן, מבוא, עמ' 10, כתב כי הגהות הב"ח לרי"ף מסכת פסחים נעשו על פי כתב יד, וזו משמעות הביטוי: "באלפס ישן" הנמצא בהגהותיו לפסחים. כן עולה בבירור מהגהתו למגילה, דפוס וילנא, דף ד ע"א, אות ו: "גם באלפסי ישן ראיתי... וכן בספר דפוס א' ראיתי שאינו". על ספרים ישנים שהיו לפניו ראה לעיל הערה 111. מעניין כי בהגהותיו לתלמוד לא הזכיר ר' יואל ספר ישן, או תלמוד ישן, ואפשר שיש מכאן ראייה שלא היו לפניו כתבי יד של התלמוד.

123 במכות כג רע"א: מ"ט משום נקלה. הב"ח מחק מלים אלו, וכתב: ס"א אין זה. על פי עדות בעל דק"ס נמצאות המלים הללו בכל הדפוסים, ורק בכי"מ הן חסרות. לכאורה הרי לנו הוכחה כי הב"ח השתמש בכתב יד כלשהו. ברם בהערותיו ציין בעל דק"ס, כי הב"ח הגיה כן עפ"י סוטה ח ע"א תוס' ד"ה והכהן. וכדבריו כתב גם ר"נ גשטטר בספר נתן פרו על מכות. נמצא, כי אפשר שהב"ח הגיה כן עפ"י התוספות ולא עפ"י כתב יד. וכן בשבועות ל ע"א שהגיה הב"ח: יפה יפה, ונמצא כן, לפי עדות דק"ס, רק בכי"מ. אבל המעיין בב"ח חז"מ ס"ט טו אות ב, יראה כי הב"ח הגיה על פי הסמ"ג. ללמדך עד כמה קשה לקבוע מה היו מקורותיו של הב"ח.

ז. חכמים המזכירים בהגהות

ר' יואל, בהגהותיו, ממעט מאוד להזכיר חכמים או ספרים. מצאנו כי הזכיר את התויו"ט,¹²⁴ שו"ת דברי ריבות.¹²⁵ כן הזכיר את: ומהר"ר משה תירץ,¹²⁶ ואיני יודע למי כוונתו.¹²⁷

ר' יואל הזכיר את שם הרש"ל רק בשלוש מסכתות, והן: יבמות, סוטה, בבא בתרא. ביבמות הזכירו פעם או פעמיים,¹²⁸ בסוטה פעם אחת, ואילו במסכת ב"ב הזכיר את רש"ל שש פעמים.¹²⁹ במקומות הללו יש שהוא מעתיק את הגהות הרש"ל מבלי להוסיף עליהן דבר,¹³⁰ ולעתים מביא את דעת רש"ל וחולק עליו בתוקף עוז,¹³¹ או יתרץ קושיתו.¹³² ברם מעניין מאוד שבמסכת ב"ב מצינו¹³³ שהעתיק את הסברי הרש"ל מבלי לציין שאלו הם דברי הרש"ל. בדיקה במסכתות אחרות מעלה כי גם שם מצוי שר' יואל העתיק לעתים את הגהת רש"ל באופן חלקי, או אפילו באופן מלא, מבלי לקרוא עליה את שם הרש"ל.¹³⁴ אמנם בהגהות שהן תיקונים קשה לדעת אם אכן העתיק ממנו, או ששניהם כיוונו להגיה באותו אופן.¹³⁵

124 שבת קמד ע"א.

125 ע"ז כז ע"ב.

126 יבמות לג ע"א.

127 בתשובותיו סי' עז הזכיר את ר' משה מפרעמסלא, ואולי הוא הוא.

128 קז ע"א. הנזכר שם בדף כא ע"א, נראה תוספת מאוחרת, כיוון שמזכיר שם את שו"ת הב"ח. אבל ייתכן שרק ההפניה לשו"ת הב"ח היא התוספת, והציון לרש"ל הוא מקורי.

129 המקומות צוינו בשלוש ההערות הבאות.

130 ב"ב קכו ע"א, קכט ע"א, קמא ע"ב.

131 ב"ב קל ע"א: ושור' ליה מריה למהרש"ל. וכלשון זה כתב גם בדף קנד ע"א. סוטה טו ע"ב: ומהרש"ל בהגהותיו הגיה בלשון רש"י כאן ואי אפשר ליישבו.

132 ב"ב עד ע"א.

133 קמ ע"ב אות ו, קמה ע"ב אות י.

134 ברכות לו ע"א בהגהות: פי' מי מלח. ופירוש זה נמצא ברש"ל. שכתב ע"ב, הגהה זו נמצאת ברש"ל עם נימוק, שם ג ע"א; סנהדרין יח ע"ב אות א, שבועות טו ע"ב (הקשה על רש"י בשם גליון וכן הוא ברש"ל), ועוד.

135 ר' אהרן אריה כץ, בכרם שלמה (לעיל הערה 25) כתב: "בסוטה דף ב ע"א בהגהות הב"ח אות ג—ד העתיק מהגהות הרש"ל כלשונו (לא ידעתי כוונתו, ע"ש ותראה כי אין כל העתקה מרש"ל — יש"ש), ומסתבר שזה לא יצא מתחת ידו של הב"ח להעתיק לשון המהרש"ל, ולא נמצא כן בשום מקום בהגהותיו". על פי האמור בפנים, נראה שלא צדק בדבריו. ודחוק בעיני לומר, כי כל המקומות הללו הן תוספות מאוחרות. עתה נדפס כרם שלמה קפח (ניסן, תשנ"ז), ובעמ' סב, אות ג, העירח כי בפרק יש נוחלין יש כמעט בכל דף הגהות הב"ח הלקוחות מדברי רש"ל.

ח. יחס חכמי הדורות להגהותיו

הואיל והגהות הב"ח נדפסו, כאמור, מאוחר, רק בשנת תקפ"ד,¹³⁶ הן באו לידיעת הלומדים באיחור רב. בין הראשונים שהתייחסו להגהות הב"ח מצאתי את ר' אברהם בינג שנפטר בשנת תר"א, בהיותו אב"ד וירצבורג.¹³⁷ שאר חכמי הדורות התייחסו להגהותיו במקום שנזקקו לכך,¹³⁸ אולם לא דנו בדבריו באופן רצוף.¹³⁹ גם ר' שמואל שטראשון (רש"ש), שהגיה רבות את התלמוד ומפרשיו, הזכיר את הגהות הב"ח רק לעתים רחוקות,¹⁴⁰ ולעתים הגיה כדוגמת הגהות הב"ח ולא הזכירן.¹⁴¹ מביין האחרונים שדנו בדבריו באופן רצוף, יש לציין את ר' מנחם מאניש הלפרין וספרו מנחם משיב נפש, לכוּב, תר"ס. ויותר ממנו הוא ר' ישראל הכהן בספרו יברך ישראל, חלק ב, אשקלון, תשמ"ב.¹⁴² המחבר דן באורך רב בהגהות הב"ח, וכעיקר באלו שכאו לשפר את הסגנון. המחבר דן בהן, ומראה פעמים רבות כי אין צורך בהגהות אלו.¹⁴³

136 יש חכמים שלא עמדו על כך. כגון ר' שמואל וולדברג, בספרו דברי שמואל, קראקא, תרמ"ט, כלל יח, דף לט סע"ב, העיר על ספר סדר הדורות שלא ראה הגהות הב"ח. ובכלל סה, דף קמ רע"א, העיר על יד מלאכי שכבר קדמו הב"ח בהגהותיו. ברם בשני המקרים הללו, אין כאן הערה, שהרי הגהות הב"ח נדפסו כאמור מאוחר, ולא היו לפני חכמים אלו.

137 במעט שנדפס ממנו בצפונות, א (תשמ"ט), עמ' כח—כט, הוא התייחס להגהות הב"ח בכרכות יד ע"ב. כן מצאנו איזכור קדום להגהות הב"ח בספר בעל שם ממיכלשטאט, ירושלים, תשמ"ג, עמ' נא, על ברכות יא ע"א. המחבר ר' יצחק אריה ווארמזער נפטר בשנת תר"ח.

138 כגון ר' בצלאל הכהן במראה כהן (כש"ס וילנא), ברכות יט ע"ב. ר' מאיר זינה בחידושו לרמב"ם, הר המוריה, דן כמה וכמה פעמים בהגהות הב"ח, ראה לדוגמה הל' כלי המקדש סי' יג אות י, מעשה הקרבנות סי' לח אות ח. בעל תורה תמימה בויקרא כא, יב.

139 כגון ר' אברהם הרצל, בספרו שפתי חכמים על ברכות, פרסבורג, תרנ"ט, שהוא ספר הכנוי על כל דף ודף במסכת באופן נרחב, דן לראשונה בהגהות הב"ח, בדף ה ע"ב, רש"י ד"ה הא לן. גם אח"כ אין הוא דן בדבריו באופן שוטף.

140 ברכות נב ע"ב, שבת קמג סע"ב, ועוד. וראה עוד בזה, לקמן פרק שנים עשר, הערה 108.

141 כגון ברכות ט ע"א, רש"י ד"ה יכול; שם יט ע"ב תוס' ד"ה מולגין; שם מט רע"א. וראה שם ל סע"ב, אלא שכבר כתבנו לעיל, הערה 47, כי בדפוס וילנא (ואפשר גם בדפוסים קודמים) נשמטה הגהה זו. וראה שבת קז ע"א שם הקשה רש"ש מברכות, וכן הקשה גם הב"ח בהגהותיו. וכן בעיחבין מב ע"א תד"ה אי משכחת, הגהת הרש"ש היא כהגהת הב"ח.

142 אציין גם לר' שחתי ב"ר חזקיה אלפרין, שבחידושו הנקראים ספר דבש, ניו יורק, תשמ"ז, נזקק, באופן יחסי, בכמות מרובה להגהות הב"ח (על ברכות, ראה בעמ' 18, 22, 24, 32, 38, 43, 66).

143 ראה לעיל סעיף ה, שם הבאנו מקצת דבריו. אציין כאן לדברי נ"ג טאראשצאנסקי, הצפירה, תרמ"ט, גליון 200, עמ' 818, הערה 3: "וכן יש לי בכמה מקומות פליאות בהגהות הב"ח ז"ל (אבל לא נתן לכך דוגמאות – יש"ש), ובכלל ההגהות בגליוני הש"ס המזיחסות להגהות המפורסמים אינם מזיחסים ובחורים לנו שלא חלו בהם ידי זרים... כי השדות והפאות של הש"ס (ר"ל גליוני הש"ס). הערה זו וההערה הבאה הן במקור) הם ברשות כל מביין עם תלמיד (לא כחבור מיוחד לאיזה חכם שכתב לעצמו)". דומה שהגזים מעט בדבריו, שהרי לא מסתבר לחלק בין חיבור מיוחד של חכם להגהותיו של אותו חכם. לא הבאתי את דבריו אלא מפני דעתו המיוחדת שלא מצאתי לה חבר, וכאמור איני מסכים עמה.

בספרות השו"ת מצאנו התייחסות מעטה להגהותיו. רוב ההתייחסות היא להגהות שיש בהן מן הלימוד והפלפול. מצאנוהו מוזכר בתשובות ר"ש נתבזון,¹⁴⁴ ר"ע הילדסהיימר,¹⁴⁵ ר' יצחק אלחנן,¹⁴⁶ מהרש"ם,¹⁴⁷ ר"א מסוכצ'וב,¹⁴⁸ וכמה פעמים ע"י חכמי זמננו.¹⁴⁹ במקום אחד נראה שלהגהת הב"ח יש חשיבות הלכתית, וכפי שהעיר רצ"פ פרנק.¹⁵⁰ כדאי להוסיף, כי ר' חיים אלעזר שפירא¹⁵¹ מיישב קושיה חמורה על הב"ח טור יורה דעה, בכך שהוא סבור שלפני הב"ח היתה גירסה אחרת בתלמוד. המעניין הוא שהב"ח בהגהותיו לאותה סוגיה, לא הגיה כפי תיקונו של רח"א שפירא. אבל אין עובדה זו יוצרת

- 144 שואל ומשיב, מהד' א, ח"ג, סימן קעג, ד"ה וכזה מיושב (הראשון).
- 145 ח"ב, תשל"ו, סי' עח, אות ג. כן הזכירו גם בחידושי, חידושי ר' עזריאל ליכמות וכתובות, ירושלים, תשמ"ד, ראה במפתח בסוף הספר.
- 146 שו"ת עין יצחק, ח"א, סי' כג, ענף ה, אות כה. וכיחס לאותה הגהה נזכר שנית, שם, ח"ב, סי' נד, ענף ו, אות כח.
- 147 שו"ת מהרש"ם, ח"ב, סי' קעח, ד"ה הנה לענין; ח"ג, סי' רז, ד"ה ומ"ש עוד; סי' רעו, ד"ה מכתבו; סי' שעד, ד"ה מכתבו.
- 148 שו"ת אבני נזר, יו"ד סי' רסו, ד"ה כ' ובנדה.
- 149 שו"ת אחיעזר, ח"ב, סי' כו, ד"ה ט; ח"ג, סי' ט, ד"ה וגם בע"י; שו"ת אגרות משה, יו"ד, ח"ב, סי' קנא, ד"ה ואדרבא; ח"ג, סי' פט, ד"ה ומה שבב'; שרידי אש, ח"ב, סי' קלז, ד"ה ולא הבנתי; ח"ג, סי' צד, ד"ה ואע"י; קול מבשר, ח"א, סי' לח, ד"ה אמנם יש; ח"ב, סי' מו, בפתיחה; מגחת יצחק, ח"ד, סי' קכג, ד"ה י"ד; ציץ אליעזר, ח"א, סי' א, ד"ה ומקור; שו"ת דברי יציב, או"ח סי' קט ד"ה ומ"ש הב"י, סי' קכד ד"ה הנה, סי' רכח ד"ה ואולי, סי' רסב ד"ה וביותר.
- 150 שו"ת הר צבי, או"ח, ח"א, סי' לח, ד"ה ומש"כ, וחזר על כך כפי קב, ד"ה ולולא. הוא דן בשאלה אם ספרדי יכול להוציא אשכנזי ידי חובה בכך שיכרך עבודו על תפילין של ראש, שהרי כתב האשכנזים אינו כשר לפי הספרדים, ונמצא שהתפילין של האשכנזים אינם כשרים לספרדים. והביא ראיה מפסחים קו ע"א, שר' אשי היה מוכן לעשות קידוש הלילה גם ביזם ולהוציא אחרים. ושוב כתב שלפי פירוש רשב"ם שם: "שאל"כ היה אומר לו לקדש קידוש גדול", אין ראיה, כיוון שניתן לפרש כי מישוהו מהנוכחים היה אומר להחזיר סבא לקדש. אבל לפי הנוסח בר"ן: "היה אומר להם קידוש גדול", משמע שר' אשי היה מקדש להם, ויש ראיה. והוסיף רצ"פ פרנק: "והנה אם היינו מצרפים הגהת הב"ח למה שהוזכר ברש"י [צ"ל ברשב"ם] שלפנינו לקדש קדוש גדול ונאמר דצ"ל: היה אומר להם לקדש קדוש גדול, הוה משמע דהיה אומר להם לרבים שהם יקדשו קידוש גדול ולא הוא". ונ"ל דלא דק פורתא, כיוון שלפי הגהת הב"ח לא כתוב ברשב"ם: לקדש, ומלה זו היא תוספת מאוחרת, ואין היא נמצאת בדפוס ויניציאה ר"פ, ומשום כך היא נמצאת בסוגריים מרובעים, ונמצא שלדבריו צריכים אנו הגהה על הגהת הב"ח. ברור בעיני כי הב"ח הגיה על פי נוסח הר"ן, ואי אפשר לערב נוסח זה עם תיקון המדפיסים ברשב"ם. עתה מצאתי כי ר' אריה ליב הוורוויץ בספרו חיי אריה, וילנא, תרס"ז, במסכת תמורה יא ע"ב רש"י ד"ה כגון הירך, כתב: "וע"ש בהגהות הב"ח ז"ל שהגיה דכניטל הלב או חושט לא מודה כו' ומוכח מזה דיכול לחיות בלא לב דאל"כ כודאי חל הקדושה על כולה, וקשה מכאן על הגאון בעל חכם צבי ז"ל שכתב בסי' ע"ו שאי אפשר כלל לחיות בלא לב". היינו, יש להגהת הב"ח חשיבות הלכתית. אכן יש להעיר, שהגהות הב"ח נרפסו מאוחר לחכם צבי, ואין להקשות מהן עליו [וברור שבעל חיי אריה הקשה מעצם ההגהות, ולא מסכת הב"ח כפי שעולה מההגהות].

קושי אצל רח"א שפירא. נראה שרח"א שפירא סבור שלא צריכה להיות התאמה בין הגהותיו לש"ס לחידושו, מה עוד שהגהותיו נכתבו בצינעא, ואין הוא מזכיר.¹⁵² עתה נדפס שו"ת אפרקסתא דעניא לר' דוד שפרבר, ומצאנו כי הוא מתייחס מספר פעמים להגהות הב"ח. במקום אחד יש בזה מן העניין, ונצטט קטע מדבריו:¹⁵³

והיינו דהגיה הב"ח שם [כבא בתרא קלב ע"א] "בידוע" שאילו הי' יודע כו', והרי תיבת "בידוע" ליתא לא שם ולא בדף קמ"ו ע"ב שם,¹⁵⁴ ולא בתוספתא כתובות פ"ד הט"ו ולא בירושלמי שם ספ"ה. ובאמת לא ידענא מאין לקח הב"ח ז"ל להוסיף תיבה זו, אבל בלי ספק הי' לו מקור לנוסחא זו, ובחכמתו הבין שנוסחא זו מוכרחת, אחר שאינו רק אומדן דעת בעלמא אלא שהוא בכלל "ידוע".

מתוך דברי ר' דוד משמע שהוא סבור שהב"ח לא הגיה מדעתו, אלא הגהותיו מבוססות על מקור מסויים. נכון שבמקרה זה אין הוא יודע את המקור להגהת הב"ח, אבל דבר זה הוא חסרון בידיעתו של המעיין, ואין זה שולל כמובן את העובדה שלהגהת הב"ח יש מקור. אמנם גם לאחר שיש להגהת הב"ח מקור, עדיין לפנינו שני נוסחים שונים, וכיצד ידע הב"ח להכריע ביניהם. לכן הוסיף ר' דוד ואמר "ובחכמתו הבין שנוסחא זו מוכרחת", וכפי שהוא עצמו הסביר זאת. על כל פנים למדנו מדבריו, כי הוא סבור שהב"ח לא הגיה מדעתו, ויש לצרף דברים אלו לאמור לעיל סעיף ו.

תוספת בשעת ההדפסה: לאחרונה הובא לידיעתי קיומו של כתב יד הכתוב בעצם כתב ידו של הב"ח. כתב יד זה שזוהה על ידי הרב דוד קמינצקי מכיל חידושים על שתיים עשרה מסכתות, כנראה אלו שנלמדו בישיבה. על סמך החידושים הללו ניתן להבין טוב יותר חלק מהגהותיו שנדפסו על הדף והעוסקות בעיקר בכיבוד הסוגיא. בדרך כלל אין לחידושים הללו קשר עם הגהות העוסקות בתיקון הלשון.

152 אמנם יש סבורים כי ניתן לשאול מדברי הב"ח בהגהותיו על פירוש לטור. כך בכרם שלמה, קפח (ניסן, תשנ"ז), עמ' סב אות ג, התייחס הכותב להגהת הב"ח בב"ב קמד ע"א, וכתב כי כן כתב המגיד משנה, והקשה עליו הב"י, חו"מ סי' רפ"ז. אמנם, הוסיף הכותב, כי לפי הגהת הב"ח כאן, מיושבת השגת הב"י, ומשום כך תמה מדוע הב"ח בכיבוד לטור לא כתב זאת.

153 שו"ת אפרקסתא דעניא, ברוקלין, תשס"ב, ח"ג, יו"ד סי' קפב ד"ה ולע"ד הדבר.

154 לפי דק"ס שם, עמ' רא אות ר, כך היא גירסת רשב"ם בדפוס פיודז, ואולי הב"ח הגיה על פיו.